

KCSE KISWAHILI PP2 1996-2016 QUESTIONS **AMOBİ PUBLISHERS GROUP OF EXAMINERS**

AMOBİ SOFT COPY PUBLISHERS

Transparency, Honesty and Accountability Defined

KCSE KISWAHILI PP2 1996-2016 QSNS

*Prefer Calling Sir Obiero Amos
@ 0706 851 439*

for Marking Schemes 2006-2016

N/B In Response to the Huge Costs Associated in Coming Up with Such/Similar Resources **Regularly**, We inform us All, **MARKING SCHEMES ARE NOT FREE OF CHARGE**. However Similar **QUESTIONS**, Inform of **soft Copies** are Absolutely **FREE** to Anybody/Everybody Hence **NOT FOR SALE** by Amobi Soft Copy Publishers

102 2

KISWAHILI KARATASI 2

OCT/ NOV 1995

2 ½ HOURS

Jibu maswali yote

1. UFAHAMU

Soma Makala yatuatayo kisha ujibu maswali

Ama kweli maisha ya vijana wa kisasa yanatofautiana na kuhitilafiana pakubwa na yale ya wazee wao. Sio katika mavazi, lugha, mienendo, mitazamo, mawazo tu bali pia katika kipengele kingine chochote utakachofikiria. Yote haya ni vielezo vya jinsi kizazi cha leo kinavyoishi katika ulimwengu ambao ni kivuli tu cha ule wa vizazi vilivyotangulia. Baadhi ya watu wameieleza hali hii kuwa maisha sio jiwe. Kwao basi, si ajabu katu kuwaona vijana wakizungumza lugha yao ya kipekee au wakivaa nguo zinazobana ajabu na kudhirisha bayana maungo yao badala ya kuyasitiri.

Hata hivyo, watu wengi wameonelea kwamba hali ya maisha ya vijana wa leo maasia yanayotokana na utundu na hata ukatili wao. Upande huu umetoa rai kwamba kizazi hiki kisingepotoka kama tu kingezingatia na kustahi utamaduni wa wahenga wao ambamo wazazi wao ndimo walimokulia. Wanazidi kufafanua kuwa nyendo hizi za miaka ya nyuma zilithamini sana amali kama waminifu, heshima kwa wazee ama wakuu, bidii, ushirikiano, ukarimu, unyenyekevu, hadhari katika kila jambo, utiifu na pia kujitegemea. Yote haya yamesahaulika ama tuseme yamepuuzwa katika utamaduni wa kisasa.”

Swali lilozuka sasa ni je tunapaswa kuwahukumu vijana wa leo kwa kutumia vigezo au masharti gani? Tuwapige darubini kwa kutegemea hali ilivyo hivi leo duniani ama tuwapime kwa mujibu wa jinsi maisha ya baba na babu zao yalivyokuwa. Jibu la swali hili ni gumu na sharti lifafanuliwe kwa makini lisije likaegemea upande wowote.

Mathalan, ni jambo lisilopingika kuwa maisha ni utaratibu unaothirika na hivyo kubadilika daima. Angalia kwa mfano jinsi maendeleo ya elimu, sayansi, mawasiliano na hata ufundi yalivyoyageuza maisha siku hizi. Yamkini vijana wa barani Afrika wakaona na hata kuzungumza wa wenzao kutoka Uropa, Asia na Marekani bila hata kunyanyuka hapa kwao nyumbani. Athari ya filamu, video,

vitabu, magazeti, majarida n.k haikadiriki. Haya kwa kiasi yamewafanya vijana hata kupevuka kabla ya wakati wao. Isitoshe, mambo haya yameweza kuwazuzua na kuwaaminisha kuwa yale wanayojifunza ni kweli. Matokeo yamekuwa ni wao kuudunisha utamaduni wao wa asili na kuupapia ule wa wageni waliowaathiri. Tusingahau kuwa ujana ni tembo la mnazi na rahisi kwao kubadili mawazo.

Lakini hatuwezi kuwasamehe vijana wanaokosa akili razini kwa kupotoshwa na kuchacharika na yote, wanayoyapokea kutokea ugenini na hivyo kuanza kudhalilisha utamaduni wa Waafrika. Hata hivyo, badala ya kuwakashifu wanapopotea njia amakuwapongeza wanapotenda yale tunayoyategemea tu, ni wajibu mkubwa wa wazazi kuwaongoza na kuwasaidia vijana kuwa na uwezo mkubwa na kufanya uteuzi mwafaka katika maisha yao.

Maswali

- (a) Kulingana na mwandishi, kundi linalodai kuwa maisha sio jiwe' lina maoni gani? (alama 2)
- (b) Kulingana na taarifa uliyoisoma ni jinsi gani vijana wa kisasa wangeziepuka athari mbaya? (alama 2)
- (c) Kwa mujibu wa taarifa hii, utamaduni wa Kiafrika una manufaa. Yataje (alama 4)
- (d) Mwandishi anaposema mambo haya yameweza kuwazuzua na kuwaaminisha vijana kuwa yale wanayojifunza ni kweli anamaanisha nini? (alama 4)
- (e) Mbali na wazazi, ni makundi gani mengine ya watu ambayo yanapaswa kutoa mawaidha kwa vijana? (alama 3)
- (f) Kwa maoni yako vijana wanapaswa kufanya uteuzi wa namna gani katika mvutano huu wa tamaduni? (alama 2)
- (g) Eleza msamiati ufuatao kama ulivyotumiwa katika makala
  - (i) Maasia
  - (ii) Razini (alama 2)
- (h) Andika methali moja ambayo inafiki taarifa hii (alama 1)

2. MUHTASARI

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Ili kupiga vita propaganda za wakoloni mambo leo katika vyuo vikuu vyetu, inafaa kutumia Kiswahili kufundisha masomo yote. Jambo hili ni la lazima na linawezekana kabisa, ingawa lina matatizo yake. Jambo linalotakiwa kufanya ni kuchukua wananchi wenye elimu ya juu wakatafsiri fikra za wazalendo katika Kiswahili. Kwa njia hiyo, lugha ya wanachuo itakuwa ndiyo lugha ile ile ya umma

Ni jambo la kuepukwa kuwa na lugha mbili ambazo zinasaidia kuwatenga na umma. Wasomi wetu watakuwa wamekaribia umma kwa kutumia lugha iliyo zoeleka na umma wenyewe. Jambo linalotutinga ni hili: mara nyingi wasomi wengine waliozoea kutakadamu lugha ya Kiingereza wanapojaribu kuwaeleza watu wengine jambo la kieleimu au kitaalamu, hushindwa kabisa. Wao huchanganya sana maneno ya Kiingereza na Kiswahili hata kufikia kiasi ambacho mtu wa kawaida haelewi chochote.

Kwa kuwa wakoloni mamboleo wameelewa kwamba lugha ni kioo cha kuchujia utamaduni, miaka ya hivi karibuni wamejifunza kwa dhati kuliko wakati mwingine kupigania ufundishaji wa lugha zao, hususa, Kifaransi na Kiingereza. Wakati huo wao wanatoa porojo kuwa lugha ya Kiswahili haifai na kwamba ni lugha ya watumwa. Kwa mfano, utaona katika maandishi mngi kila wanapoorodhesha lugha kuu za dunia. Kiswahili hakionyeshwi katika hizo.

Badala yake wanakiweka kwenye kiwango sawa na Kiganda, Kikikuyu, Kinyamwezi na lugha kadha wa kadha za kikabila. Hiyo ni harakati kubwa ya kudanganya umma na kukivua Kiswahili hadhi yake ilhali lugha hii inatumiwa na zaidi ya watu milioni mia moja wanaosambaa katika sehemu mbalimbali za ulimwengu. Kwa kutumia hila hii, wao wanasadikisha watu wengi ili wachukulie Kiswahili kama lugha nyimagine ya kikabila. Ndiposa hawa wakoloni mamboleo wanawashawisha baadhi ya watumiaji wa Kiswahili wastawishe lugha za makabila mabalimbali na kuonyesha kwamba umaarufu wa lugha hizo ni sawa na Kiswahili. Hayo bila shaka ni mawazo. Ukweli ulioko ni kwamba mawazo kama haya yawezi keundeleza ukabila. Hata hivyo sharti kueleweka kwamba kusema hivyo si kudhalilisha umuhimu wa kukuza lugha za kikabila. Tusemacho ni kuwa ukuzaji wa lugha hizo ungekuwa na kusidi moja kuu ambalo ni kustawisha Kiswahili kufika ngazi za kimataifa.

Swali ambalo ni muhimu kujiuliza ni hili: Wakoloni - mamboleo wanatuonaje tunapokazania Kiswahili? Je, wanaona ni faida kwao au kwetu? Jambo muhimu zaidi ni kutamba jinsi Kiswahili kinavyotuwezesha kuungana na kuwa kitu kimoja. Ni dhahiri kwamba wakoloni mamboleo hawafurahili wanapoona kishahili kikitunganisha. Machoni mwao Kiswahili ni ishara mojawapo ya kujikomboa kwetu kutokana na minyororo yao. Hivi si kusema kwamba hapupaswi kujifunza kiingereza, Kifaransa au Kijerumani, la hasha. Tunachosema ni kwamba tutumie Kiswahili ambacho ni kioo cha utamaduni wetu.

Maswali

- (a) Mwandishi amesema nini kuhusu utengano kati ya umma wa wasomi?
(Maneno 30 – 40) (alama 4)
- (b) Eleza pingamizi zilizowekwa na wakoloni- mamboleo ili kudunisha Kiswahili (maneno 40 – 50) (alama 8)
- (c) Kulingana na mwandishi ni sababu gani zinazofanya wakoloni mamboleo kupinga maendeleo ya Kiswahili? (maneno 25- 30)(alama 8)

MATUMIZI YA LUGHA

- (a) Akifisha kifungu kifuatacho
“Baba Wafua, ona Barua iliyotoka kwa mwanao. Hata hati haisomeki” “lo” baba watoto akamaka. Hii barua kweli imetoka kwa mwanangu Wafua.
“Waniuliza mimi?” Mama akamjibu “Tazama maandishi na anwani basi. Shule ya Msingi ya Barungani S.L.P 128 Vuga.” (alama 5)
- (b)(i) Andika sentensi ifuatayo kwa wingi
Uwanja mwingineo umechimbuliwa kuongeza ule wa zamani (alama 1)
- (ii) Unda jina kutokana na kivumishi hiki (alama 1)
Refu
- (iii) Tunga sentensi moja ukitumia – ki – ya masharti (alama 1)
- (c) (i) Zifuatazo ni sehemu gani za mwili
(i) Kisugudi
(ii) Nguyu (alama 2)
- (ii) Andika maneno mengine yenye maana sawa na
(i) Damu (alama 2)
(ii) Jura

- (d) Tumia kitenzi KAA inavyofaa kujazia nafasi zilizoachwa
 Onyango alipofika mkutanoni alikosa mahali pa.....
 Watu walikuwa wamejaa na hapakuwa na kiti hata kimoja cha(alama 2)
- (e) (i) Fafanua maana ya methali: Waso haya wana mji wao (alama 1)
 (ii) Tunasema kifurushi cha kalamu
 ..... ya ndizi (alama 1)
- (f) (i) Tunga Sentensi tano kuonyesha matumizi matano tofauti ya neno KWA
 (alama 1)
 (ii) Tumia viunganishi vifuatavyo katika sentensi
 (a) Minghairi ya
 (b) Maadam (alama 2)
 (ii) Ni mbinu gani za lugha zinazotumiwa katika sentensi hizi?
 (a) Juma si simba wetu hapa kijijini
 (b) Juma ni shujaa kama simba (alama 2)
- (g) Sentensi ifuatayo ina maana mbili tofauti. Zieleze
 Huyu amekuja kutuliza (alama 2)
- (h) Andika sentensi tatu kuonyesha maana tatu tofauti za neno KINA(alama 3)
 (i) Eleza tofauti ya semi mbili zilizopigwa mstari
 (a) Kevoga hana muhali; ikiwa hawezi kukufanyia jambo atakwambia
 (b) Kevogo hana muhula; hivi sasa amekuambia hawezi kukufanyia jambo hili
 (alama 2)
- (j) Tofautisha maana
 (a) Ninge kuwa na uwezo ningesafiri kwenda ng'ambo
 (b) Ningalikuwa na uwezo ningalisafiri kwenda ng'ambo (alama 2)
- (I) Yaandike maneno yafuatayo katika ufupi wake
 A. (i) Shangazi zako
 (ii) Mama zako (alama 2)
 B. Unda jina moja kutokana na majina yoyote mawili ya Kiswahili sanifu
 (alama 1)

102/2

KISWAHILI KARATASI 2

OCT/NOV 1996

2 ½ HOURS

1. UFAHAMU

Soma makala yafuatayo Kisha Ujibu Maswali

Zamani sana na hata hivi karibu watu wengi kote duniani walikuwa wakiamini kuwa kuna ardhi na mbingu tu basi. Imani hii ilijikita katika mantiki inayosema kwamba ardhi au dunia ipo katikati ya maumbile yote na isitoshe, ni tambarare.

Juu ya ardhi ni mbingu ambayo imejaa vimulimuli vidogovidogo sana viitwavyo nyota. Baina ya vimulimuli vipo viwili vikubwa viitwavyo mwezi na jua. Hivi viwili japo ni vikubwa kuliko vingine, bado ni vidogo kuliko ardhi.

Hii ndiyo imani iliyoutawala ulimwengu kwa miaka na miaka, na ikawa imekita mizizi. Lakini jinsi wanajimu walivyozidi kuelimika, waligundua kwamba ukweli wa mambo umejitenga kando kabisa na imani hii

Ukweli ni kwamba zima tulionalo la rangi ya samawati nusumviringo juu ya paa zetu za vichwa ni kubwa sana tena. Na si kubwa tu bali lazidi kupanuka. Katika bwaka hili lipanukalo kila uchao mna galaksi nyingi ajabu zisizokadirika. Ndani ya kila galaksi mna nyota mamilioni na mamilioni, malaki na kanui. Imejulikana kuwa nyota hizo japo huonekana kama vimulimuli vidogo sana usiku usiku ni kubwa ajabu. Kadiria mwenyewe! Jua letu ni nyota kubwa sana. Ukubwa wake umezidi wa dunia mara nyingi sana, zaidi ya elfu moja! Basi fikiria juu ya ukubwa wote huo. Imegunduliwa ya kwamba jua ni nyota ndogo sana ikilinganishwa na zingine zilizo katika galaksi yetu tu, licha ya galaksi nyinginezo zilizoko katika bwaka.

Na haya sio maajabu peke yake. Wataalam wamevumbua mengi ya kushangaza zaidi. Mathalan, imekuja kufahamika kuwa jua letu ambalo ni nyota, lina sayari tisa zinazolizunguka. Baadhi ya sayari hizi ni Arthi yetu. Zaibaki, Zuhura, Mirihi, na mshitara baina ya tisa jumla. Baadhi ya sayari hizi zina visayari vidogo vinavyozizunguka. Visayari hivi ndivyo viitwavyo miezi. Ardhi yetu ina mwezi miwili ilhali Mshitara ina kumi na miwili! Sayari hizi zote na visayari vyao, au vitoto ukipenda, havitoi mwanga. Nuru ya mwezi na nuru ya hizo sayari zinazolizunguka jua letu inatokana na jua lenyewe. Kwa hakika ni mmeremeto tu unaotufikia sisi kupitia sayari hizi kutoka kwa nyota hii yetu iitwayo JUA.

Kama wasemavyo washahili ya Mungu ni mengi. Taswira tuliyo nayo katika maelezo haya yaonyesha jinsi ambavyo mwanadamu licha ya kuwa na akili nyingi, bado hajawahi kuigusia siri kamili ya mungu. Lakini kwa ufupi twaweza kusema hivi. Ikiwa katika bwaka lote kuna galaksi nyingi, bila shaka kwa vile jua ni nyota basi zimo sayari nyingi ajabu zinazozunguka kila nyota au jua kama zipasavyo kuitwa. Kwa vile katika mfumo- jua imo sayari moja yenye viumbe vyenye uhai, binadamu wakiwemo, basi bila shaka katika mifumo- jua mingine katika galaksi yetu zipo sayari zinazofanana na ardhi hii yetu, ambazo sina viumbe vilivyo hai- penginepo watu pia! Wanona maajabu? Na katika magalaksi mengine je? *Mambo pengine ni yayo hayo!* Kwa hivyo huenda ikawa peke yetu katika bwaka hili; labda tuna viumbe wenzetu ambao hatutakutana nao katika uhai wetu kwa sababu uwezo wetu wa kimaumbile, na vile kisayansi ni hatifu. Lakini, kwa vile mwenye kupanga maajabu hayo yote, yaani Mwenyezi Mungu ni huyo mmoja basi huenda sote tukakutana Ahera. Mungu ni mkubwa

- (a) Kulingana na habari hii, taja mambo manne ambayo ni imani potovu
(alama 4)
- (b) Kwa kusema “ukweli wa mambo umejitenga kando” Mwandishi anamaanisha nini?
(alama 2)
- (c) Taja sifa zozote nne za maumbile ya anga zinazopatikana katika habari hii
(alama 4)
- (d) Taja vitu viwili vipatikanavyo katika galaksi
(alama 2)
- (e) Taja sayari mbili ambazo ni kubwa kuliko ardhi
(alama 2)
- (f) Ni ithibati gani iliyotolewa kuonyesha kuwa nyota sio vijataa vidogo?
(alama 1)
- (g) Bainisha nuru aina mbili tuzionazo angani
(alama 2)
- (h) (i) Ni neno gani lenye maana sawa na “anga” ama “upeo” katika habari hii?
(alama 1)
- (ii) Andika neno moja ambalo lina maana sawa na paa kama lilivyotumiwa katika taarifa
(alama 1)
- (i) Mwandishi anaposema kuwa katika magalaksi mengine “mambo pengine ni yayo hayo” anamaanisha nini?
(alama 1)

UFUPISHO

2. Soma habari ifuatayo kisha ujibu maswali

Mababu walituachia msemu maarufu kuwa “Kuzaa sio kazi. Kazi kubwa ni kulea.” Busara iliyomo katika methali hii inatupambazukia peupe pindi tukianza kuchunguza maisha ya vijana wa siku hizi katika jamii zote, hasa zile za Afrika. Kwa upande mmoja, maisha ya vijana hawa yanaonyesha cheche ya matumaini kwa maisha ya siku za usoni kwa sifa zao za mori na kupenda kujaribu na kushika mambo upesi kama sumaku. Lakini kwa upande wa pili, tunashuhudia upotevu wa kimawazo na hulka ambayo ndiyo kipingamizi cha kuendelea kwao kama raia wa kutegemewa.

Kuwanyeshea vijana lawama na kashifa za kila aina hakufai wala hakufui dafu katika juhudi za kuwaongoza na kuwalea. Kwa hili hatuna budi kusadiki, “mtoto umleavyo ndivyo akuavyo.” Basi hivyo badala ya kuwashambulia vijana wenyewe. Tutaifanya hivyo kwa imani kuwa “mwiba uhomeako ndiko utokeako.” Kiini cha matatizo ya vijana wa leo ni namna ya mwongozo na vielezo wanavyopokea kutoka kwa wazazi, waalimu, viongozi wa kijamii wakiwemo pia wale wa medhehebu tofauti na hasa kutokana na vyombo tofauti vya habari: vitabu majarida, filamu, magazeti na kadhalika.

Jamii ina haki gani kuwashtumu vijana iwapo mzazi, tangu utotoni mwao amewahubiria maji na huku mwenyewe anakunywa mvinyo? Kama fasihi na maandishi mengine wanayoyabugia vijana yamejazwa amali, picha, jazanda na taswira zinazohimidi ugeni na kutweza Uafrika, tutashangazwa na nini pale vijana watakapoanza kupania zile zile amali za ugenini? Iwapo jamii na mazingira wanamokulia vijana yanatukuza kitu kuliko utu. Hatupaswi kupepesa macho na kukonyeza tunapowaona vijana wakihalifu sheria zote kwa tamaa ya kujinufaisha binafsi.

Ni hoja isiyopingika kuwa kulea sio tu kulisha na kuvisha au kumpeleka mtoto shuleni sharti itambulike wazi wazi kuwa sehemu kubwa ya elimu na mwongozo unaoathiri mienendo ya kijana na watoto haitokani na yale waambiwayo bali hasa yote wanaoyashuhudia kwa macho na hisia zao.

- (a) Katika aya ya kwanza, maisha ya vijana wa kisasa yameelezwaje?
(alama 6)
- (b) Kwa nini vijana hawapaswi kulaumiwa kulingana na mwandishi
Maneno 30 – 35 (alama 8)
- (c) Eleza sifa za malezi bora
(Maneno 20 – 25) (alama 6)

3. MATUMIZI YA LUGHA

- (a) Sahihisha makosa yaliyomo katika sentensi mbili zifuatazo
(i) Bei za vitu zimepanda juu sana siku hizi
(ii) Weka mizigo kwa gari (alama 2)
- (b) Eleza maana ya sentensi hizi
(i) Mikono yao imeshikana
(ii) Mikono yao imeshikamana (alama 2)
- (c) Andika sentensi zifuatazo ukitumia kinyume cha neno lililoandikwa kwa herufi za
Mlazo
(i) Usijaribu *kupaaza* sauti unapoimba
(ii) Huyu ni mtu *mwenye busara*
(iii) Binadamu hawezi *kumuumbua* mwenzake
- (d) Fafanua maana za misemo ifuatayo kwa kuitungia sentensi
(i) Kula uyundo (alama 2)
(ii) Kula uhondo (alama 2)
(iii) Kula mori (alama 2)
- (e) Akifisha kifungu kifuatacho
Bwana mwenyekiti wetu wa leo wazazi wote na hata wanafunzi leo ni siku muhimu je mngependa niwafahamishe msaada tuliopokea kutoka kwa wizara ya elimu (alama 4)
- (f) Eleza kazi ifanywayo na
(i) Mhariri
(ii) Jasusi (alama 4)
- (g) Tunasema: Mtoto huyu mzuri anapendeza
Ukitumia majina yafuatayo kamilisha sentensi ukifuata mfano ulio hapo juu
(i) Ngome (alama 1)
(ii) Mitume (alama 1)
(iii) Heshima (alama 1)
(iv) Ng'ombe (alama 1)
(v) Vilema (alama 1)

- (h) Kutokana na vitenzi tunaweza kuunda majina na pia kutokana na majina tunaweza kuunda vitenzi. Mfano

Jina	Kitendo
Mwuzaji	Uza
Mauzo	Uza
Wimbo	Imba

Sasa kamilisha:

Jina	Kitenzi	
(i) Mnanda		
(ii) Kikomo		
(iii)	Ruhusa	
(iv)	ashiki	
(v)	husudu	(alama 5)

- (i) Andika katika msembo halisi
Mvulana alimwambia baba yake kuwa alitaka kwenda sokoni
(alama 2)
- (ii) Andika katika msembo wa taarifa
“Nitakuwa nikija hapa kila siku kukuona”, Kamau alimwambia shangazi yake

- (j) Eleza matumizi ya ‘Po’ katika sentensi hii (alama 2)
Nilipofika nilimwona pale alipokuwa amesimama

- (k) Mtu akicheza mchezo mahali Fulani tunaweza kusema alichezea hapo
Ukifuata mfano huu, tumia vitenzi vilivyoko katika mabao kukamilisha
(alama 2)

(i)	Ali	hapo (la)	
(ii)	Ali	hapo (fa)	
(iii)	Ali	hapo (oa)	(alama 3)

102 2

KISWAHILI KARATASI 2

OCT/NOV. 1997

2 ½ HOURS

JIBU MASWALI YOTE

1. UFAHAMU

Soma habari ifuatayo kisha ujibu maswali

Binadamu kwa wakati huu amemaka kwa sababu amechafua mazingira yake pasipo tahadhari. Mathalani insiya amejaza gesi za sumu zitokazo viwandani na hata kuchafua mito kutokana na maji machafu kutoka viwanda hivyo. Takataka zinazotupwa ovyo ovyo zinarundikana kila mahali. Isitoshe miti inakatwa vivyo hivyo bila simile. Matokeo ya haya yote ni kwa mfano tunapata mvua ya asidi ambayo huhasiri mimea. Aidha nao ukanda wa ozoni unaotukinga dhidi ya miali hatari kutoka kwa jua umeharibiwa tayari na hivyo kuongeza joto duniani. Sehemu nyingi zimeanza kugeuka na kuwa jangwa huku sehemu zingine zikifurika kwa maji ya mito na mvua. Maji haya yameanza kumeza visiwa vingi vilivyo baharini. Kutokana na madhara haya, binadamu sasa anatapatapa ili kutafuta makao kwingine kwenye salama. Ndiposa siku hizi nadhari za binadamu zimeelekezwa katika mawanda mengine nje kabisa ya kisayari hiki kidogo kiitwacho dunia.

Kwa miaka mingi sasa binadamu amekuwa akitafakari uwekano wa kuishi katika sayari nyingine. Hii ndiyo sababu mwaka wa 1969 waamerika walimkanyagisha binadamu wa kwanza kabisa mwezini. Lengo lilikuwa ni kutalii na kuchunguza uwekano wa binadamu kuishi huko ili wale watakaoweza wahamie huko, hata mimea. Mwezini ni vumbi tupu lisiloota chochote. Kipatikanacho kwa wingi sana ni madini tu ambayo hayawezi kufaidi binadamu kwa lolote.

Sayari nyingine alizozitalii binadamu ni Zuhura, Mirihi, Mushtara na tuseme karibu zote zinazolizunguka jua. Kilichogunduliwa ni kuwa upo uwezekano wa sayari kama Zuhura na pengine Mirihi kuwa na mvua, lakini nyingi mno isiyoweza kuruhusu mimea kukua. Sit u, zuhuria inasemekna kuwa joto sana wakati wa mchana ilhali Mirihi ni baridi sana siku zote; baridi kiasi cha kuuwa binadamu na wanyama hawawezi kuishi huko. Mushtara yasemekana kuwa joto ajabu, ambapo hizo sayari nyingine zina joto sana au zina baridi sana. Habari hii imemfunga binadamu katika jela ya kijisayari chake kiki hiki kiitwacho dunia anachokichafua uchao.

Je, binadamu amekata tama? Hata kidogo! Ndio mwanzo anajaribu sana kuzikata pingu alizofunzwa na maumbile. Vipi? Amejaribu kuchunguza uwezekano wa kuihama ardhi na kuishi baharini, kwa sababu bahari inazidi ardhi mara tatu kwa ukubwa. Na ni vipi binadamu anadhani anaweza kuishi baharini mahali ambapo hakuumbwa aishi humo kama samaki?

Jawabu ni kuwa angefanya hivyo kwa kutumia maarifa yake.

Binadamu anaamini kabisa kuwa ana uwezo wa kujenga miji mikubwa mikubwa humo humo baharini... mikubwa zaidi yah ii tuliyo nayo ardhini. Anaamini ya kuwa anaweza kuitawala bahari kiasi alichitawala ardhi, na hivyo basi kufanya bahari impe makao na kumlisha bila ya kuyabadilisha maumbile yake. Na iwapo hili halitawezekana basi, ikiwajibika, abadilishe maumbile yake kwa kujiunda mashavu kwa mfano, ili avute pumzi ndani ya maji

Njia ya pili ya kuepukana na pingu za maumbile ni kuishi angani. Hii ina maana ya kujenga miji iliyoelea angani, kama madungu vile. Na kwa vile anga haina kikomo, binadamu atakuwa amejipatia visayari vyake visivyo idadi ingani!

Njia ya tatu ni kubadilisha umbo lakeili asihasirike na joto wala baridi. Binadamu wa kisasa anaamini kuwa inawezekana kumuunda upya mtu katika maabara badala ya katika mamba.

Mtu huyu wa maabra, aitwaye ‘cyborg’ kwa lugha ya Kiingereza, anaweza kuwa na chuma ndani badala ya mifupa, na mwili wa kawaida wa udongo na maji nje.

Kiunde huyu atakuwa hadhuriki ovyo ovyo kama binadamu wa sasa aliyeumbwa kwa chumvi, maji na protini. Au bora zaidi, binadamu mpya wa maabarani aundwe kwa zebaki. Binadamu huyu wa zebaki hafi wala hakatikikatiki. Na iwapo atakatika vipande vipande, basi kama zebaki hivyo vitaundika tena upya na kumrudishia umbo la awali kamili.

Njia nyingine ya kuepukana na uangamizi ni kutumia viunde vyake vya elektroniki kama vile tarakilishi yaani kompyuta, na mitambo mingine kama iyo. Binadamu anaamini kwamba uwezo wa vyombo hivi utakapokamilishwa, basi vitamsaidia kwa lolote lile.

Maswali

- (a) Inasemekana kwamba binadamu anakichafua hiki kisayari chake kila uchao. Kwa kutumia mifano mitatu, eleza vile binadamu amechafua mazingira yake. (alama 3)
- (b) Kwa nini ongezeko la joto limeleta jangwa duniani wa wakati huo huo likaleta mafuriko? (alama 3)
- (c) Eleza sababu mbili zinazomfanya binadamu kuhangaika na kutafuta makao kwingine (alama 2)
- (d) Ni mambo gani yanayomfunga binadamu katika ardhi. Taja mawili (alama 2)
- (e) Unadhani ni kwa nini madini mengi yaliyoko mwezini hayaletwi duniani. Taja na ufafanue sababu mbili (alama 4)
- (f) Kulingana na aya mbili za mwisho, eleza jambo ambalo binadamu anajaribu kukwepa (alama 2)
- (g) Eleza maana ya maneno yafuatayo kama yalivyotumika katika kifungu (alama 4)
- (i) Mashavu
  - (ii) Madungu
  - (iii) Asihagirike
  - (iv) Kiunde

Soma habari ifuatayo kisha ujibu maswali

Vijana wengi wake kwa waume, walikuwa ndio tu wakamilishe shughuli ya kusajiliwa chuoni. Walikuwa bado nadhari zao zimetekwa na ugeni, hawajapata starehe akilini mwao wala kujisikia wamekaribia kama kwao nyumbani. Kwa hakika mazingira yale mapya yalikuwa yanawapa kiwewe kidogo au tuseme hata woga kiasi. Kusema kweli, kwa wakati ule walikuwa hawajui ni maisha ya namna gani yanayowasubiri mahali pale. Hawakuweza kukadiria kwa uyakinifu wowotw iwapo makaazi yao pale ya miaka mine mizama kuanzia wakati ule, yangukuwa ya utulivu na raha au pengine yangeondokea kuwa ya roho juu juu na matatizo chungu mzima.

Wamsubiri mkuu wa Chuo aingie wamsikize atakalosema, kisha ndipo waweze kubashiri vyema mkondo wa maisha yao utakavyokuwa. Lakini jinsi walivyosubiri Mkuu wa chuo aingie ukumbini ndivyo wayo wayo lao lilivyozidi kuwacheza shere. Waliwaza: Ugeni jamani kweli ni taabu. Mawazo mengi yaliwapitia bongoni mwao. Wakawa kinywa ukumbi mzima, kama

kwamba wamekuja mazishini badala ya kuja kusoma. Waliwaza na kuwazua. Waliona au pengine walidhani kuwa hapa kila kitu ni tofauti.

Wanafunzi hawa waliona tofauti nyingi kati ya mambo pale chuoni na yale waliyokuwa wameyazoea. Kwa mfano, mwalimu mkuu hapa hakuitwa ‘headmaster’ kama kule katika shule za msingi na vile shule za upili aliitwa ‘vice – chancellor’ Nyumba za kulala hazikuitwa ‘dormitory’ au ‘mabweni’, kama walivyozoea, bali ziliitwa ‘halls’ kwa sababu sio kumbi za aina yoyote ile, bali ni nyumba hasa, zenye vyumba vya kulala, kama walivyozoea kita walipokiwa shule zao za upili huko, bali hapa wenyewe wenyeji waliita kwa majina mengine kabisa! MaraUniversity, mara zutafindaki, mara Ndaki kwa ufupi, mara Jamahiri ya na kadhalika na kadhalika! Waliwaza: kweli mahali hapa wenyewe wenyeji waliita kwa majina mengine kabisa! Mara kumzubaisha mtu hadi kufikia kiwango cha kuonekana kama zuzu! Hata hivyo hawakuvunjika moyo, bali walipiga moyo konde wakanena kimoyomoyo: Potelea mbali! Ukiyavulia nguo, yaoge! Walikuwa wamo katika hali ya kurandaranda katika ulimwengu wa mawazo pale katika ulimwengu wao mpya, ulimwengu mwingine kabisa usioafanana hata chembe na ule waliouzoea, mkuu wa chuo alipoingia.

Kuingia mkuu wa chuo wote walisimama kwa pamoja na kwa mijiko, wamekauka kama askari katika gwaride. Kuona hivyo, mkuu wa chuo akwaashiria wakae tu, bila kujisumbua. Kicheko kikawatoka bila kukosa adabu na heshima, kasha wakakaa kwa makini ndio mwanzo wakajisikia wamepoa.

Kuona kuwa sasa wametulia na wamestarehe. Mkuu wa chuo akaanza kwa kuwaamkua kisha akawajulisha kwa wakuu wote wa vitivo mbali mbali na idara mbali mbali waliokuwa wamekaa pale jukwani alipo yeye upande huu na huu.

Kufikia hapo, alaka ikawa imeungwa baina ya wenyeji na wageni wao. Kila mtu akaona mambo yamesibu tena; huo bila shaka ni mwanzo mwema, na kama ilivyosemwa na wenye busara, siku njema huonekana asubuhi. Hii, Kwa wote ndiyo asubuhi tu, bali ni asubuhi njema, si haba.

JIBU KILA SWALI

- (a) Ukirejelea aya ya kwanza na ya pili, eleza wasiwasi wanafunzi waliokuwa nao
wakati wakisubiri (maneno 45- 55) (alama 7)
- (b) Ni mambo gani mageni wanafunzi hawakuyazoea yanayoelezwa katika kifungu
(maneno 25 – 30) (alama 3)
- (c) Bila kubadilisha maana, fupisha aya tatu za mwisho kwa kutumia maneno yako
mwenyewe. Tumia maneno 40 -45 (alama 10)

3. MATUMIZI YA LUGHA

Jibu maswali yafuatayo kulingana na maagizo

- (a) Andika katika msembo wa taarifa
Mzazi: Kesho nataka ufike nyumbani mapema, unasikia?
Mtoto: Nitajaribu, lakini mwalimu alisema tutafanya mtihani jioni(alama 4)
- (b) Badilisha katika udogo kasha ukanushe udogo huo
(i) Guu lakelimepona baada ya kuumwa na jibwa la jijini (alama 2)
(ii) Nyumba yenyewe ilijengwa bondeni karibu na mto (alama 2)
- (c) Andika katika kauli ya kutendesha
(i) Nataka upike chakula hiki vizuri (alama 1)
(ii) Toa ushuru wa forodhani
- (d) Sahihisha bila kubadilisha maana:
(i) Usikuje hapa kwetu kwani sitakuwamo (alama 1)
(ii) Basi la shule imeharibika moshi nyingi inatokea dirishani na maji inatiririka ovyo (alama 2)
- (e) Bila kubadilisha maana, andika sentensi zifuatazo ukitumia kirejeleo cha ngeli kifaacho
(i) Nyumbu alishinda farasi kukimbia (alama 1)
(ii) Milango yote yajifunga ovyo, nenda uakafunge (alama 1)
(iii) Hamisi amekata nyasi vizuri (alama 1)
(iv) Jiwe lile liliangukia matunda (alama 1)
- (f) (i) Eleza maana ya misemo ifuatayo kwa kuitungia sentensi moja moja

- Kuramba kisogo (alama 2)
Kuzunguka mbuyu (alama 2)
- (ii) Andika methali nyingine ambayo maana yake ni kinyume cha
Riziki kama ajali huitambui ijapo
- (g) Eleza matumizi manne tofauti ya – na (alama 4)
- (h) (I) Eleza maana mbili mbili zinazotokana na sentensi zifuatazo
- (i) Mtoto alitimua mbio, kuona nyoka (alama 2)
(ii) Juma alifagia chakula (alama 2)
(iii) Sisikii vizuri (alama 2)
- (II) Mahali palipohamwa panaitwa (alama 1)
- (i) Tunga sentensi ya neno moja ambayo ina visehemu vifuatavyo vya
sarufi
- Kiima
  - Wakati
  - Kirejeleo
  - Kiswahili kitendwa
  - Kitenzi (alama 5)
- (j) Bila kunyambua, andika maneno mawili ambayo yanatokana na shina
moja na neno: imani (alama 2)

1. UFAHAMU***Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali yanayofuata***

Kuna sayansi mpya inayoitwa “cloning” kwa lugha ya Kiingereza. Pengine kwa sasa tuite “kutumbisha.” Sayansi hii tayari imeleta mapinduzi makubwa katika uzalishaji mimea na uvunani. Imesemekana ya kwamba, ghairi ya wivu na kijicho baina ya jamii mbalimbali ulimwenguni, aina hii ya sayanzi ina uwezo na kuangamiza kabisa janga la njaa katika sayari hii yetu. Kivipi? Rahisi kabisa. Ni kwamba mbegu moja tu ya aina yoyote ya mimea, baada ya kuneemeshwa vyumba vyake vidogo ambavyo ndivyo hasa msingi wa uhai vinaweza kunyunyiziwa dawa maalum ili vitawanyike mara hata mamilioni na kuwa mimea kamili.... Mamilioni!

Sayansi hii tarari inatumiwa kukuza viazi na vyakula vingine. Hii ina maana ya kwamba mashamba makubwa si muhimu siku hizi, yaani vyakula vingi kabisa vinaweza kukuzwa mahali padogo sana. Kwa hivyo hivi karibuni tu, kutakuwa hakuna haja ya kupigania mashamba.

Vyema. Hebu sasa tuangalie zilizokwishapigishwa hii sayansi ya “kutumbisha” na mahali binadamu alipofika kimaendeleo kwa sababu ya hatua hizo. Jambo la kwanza sayansi hii tayari imeshatumiwa kuzalishia wanyama wengi, wengi sana wadogo wadogo kwa lengo la kuendeleza mbele utafiti. Kufikia sasa, wanyama hawa waliotengenezwa na binadamu katika maabara yake bado wanahifadhiwa mumo humo walimotengenezwa. Hii ni hatua kubwa na binadamu anastakili pongezi kwa jinsi anayotumia akili yake kuvumbua ibura hizi zote.

Hata hivyo imesemwa kwamba *kuchamba kwingi ni kuondoa mavi*. Binadamu kama ijulikanavyo, anajaribu sana juitakasa kwa kujitenga mbali sana na asili yake ya unyama ili aufikie ubinadamu mkamilifu. Hapana ubaya hapo. Lakini tukirudi nyuma tunakuta ya kwamba binadamu sasa aneingia tama kubwa sana kuliko wakati wowote ule. Tamaa hii imeletwa na ujuzi wake katika sayansi hii ya “kutumbisha.” Sasa binadamu ana jua vizuri sana kwamba kwa vile ana ujuzi wa kutengeza panya na hata kondoo katika maabara basi hata ujuzi wa kutengeneza

binadamu pia anao! Na hapo ndipo tatizo lilipo. Swali hi hili: Je, ujuzi huu utatufikisha wapi? Na kikomo chake kitakuwaje?

Binadamu sasa ujuzi wake unamtia wasiwasi. Wataalam wa sayansi hii wamejiuliza mara nyingi nini kitakachotokea ujuzi huu utakapomilikiwa na mwenda wazimu mweledi.” Watu kadha wa kadha, miongoni mwao wakiwa wanasiasa wamejiuliza mara zisizohesabika swali hili: kama Hitler angekuwa na ujuzi huu, angekuwa na lazima gani ya kuwaulia mbali wayahudi milioni sita wasiokuwa na hitia isipokuwa na nywele nyeusi na hawakuwa weupe sana kama wazungu? Hitler aliamini ya kwamba “*mtu mzuri*” ni mwenye pua ya upanga (kama mzungu), macho ya buluu nywele rangi ya dhahabu na mwenye kimo cha futi sita au zaidi kidogo. Hivyo lengo lakelilikuwa ni kubuni taifa la watu wazuri pekee ambao mwisho watautawala ulimwengu na kuenea duniani kote. Katika mpango wake, watu weusi wote wangepaa kuangamizwa tu ili watoe nafasi kwa watu aliowaona yeye kuwa bora.

Sasa baada ya sayansi hili ya “kutumbisha” kuvumbuliwa, wataalam wametishika sana. Wamewaza jinsi ambavyo Hitler angeweza kufanya kama angekuwa mjuzi wa taaluma hiyo.

Kitisho hiki kimezidi kuwatwanga wataalam na wasiokuwa wataalam hivi majuzi tu ilipogunduliwa maiti ya msichana wa miaka kumi na mine huko milima ya Andes, Amerika ya kusini. Msichana huyo alikuwa ametolewa kafara miaka karne tano zilizo pita lakini hakuoza kwa sababu ya baridi kali ya barafu milimani.

Kwa sababu ya dukuduku la uvumbuzi ambalo haliishi dhana za kiajabu ubongo wa binadamu, wataalamu wa “kuchezea” maumbile walipomwona msichana huyo maiti, upesi upesi wakampima. Walipofanya hivyo wakagundua ya kwamba mayai yake ni timamu kabisa wala hayajaharibiwa na mpito wa karne. Papo hapo wengine wakajiwa na wazo la kuyatoa mayai hayo na kuyahifadhi kwenye mabara. Tamaa ikazidi zaidi ya zaidi. Baadhi ya wataalamu wakajiwa na wazo la “kuyaneemesha” mayai hayo na mbegu za uzazui za wanaume. Kwa lengo gani? Kuunda watoto amabo mama yao alikufa zamani za kale ili waonekane watakuwa watu wa aina gani!

Sasa fikiria mwenyewe! Watoto hawa wa maabara wakiwa weledi zaidi ya binadamu yeyote yeyote wa kisasa lakini watiifu kama mbwa na paka itakuwaje? Hakuna atakayefikiria “*kutumbisha*” ili tuwe na vijitumwa vyetu vipenzi

majumbani mwetu vinavyofanana nasi badala ya paka na mbwa wasiovishwa nguo?

- (a) Andika kichwa kifaacho kwa nakala hii (alama 1)
- (b) Kutumia sayansi ya “kutumbisha” kunaweza kumsaidia binadamu kuangamiza mabaa gani mawili yanayomkabili sasa? (alama 2)
- (c) Unadhani ni kwa nini wanyama waliozalishwa kwa kutumia sayansi hii bado wamo maabarani? (alama 3)
- (d) Fafanua methali “kuchamba kwingi nikuondoka na mavi” kulingana na muktadha wa habari hii
- (e) Kuna ubaya gani kutumbisha watu? (alama 4)
- (f) Mwandishi anaonekana kutishwa sana na uwezekano wa sayansi ya kutumbisha kuishia mikononi mwa “wendawazimu weledi” kwani kuna hatari gani? (alama 4)
- (g) Eleza kwa ukamilifu matatizo yanayoweza kuukumba ulimwengu iwapo mayai ya msichana wa Andes yatatumbishwa (alama 4)

MUHTASARI

2. Soma makala haya kisha ujibu maswali yanayofuata

Lugha ya Kiswahili ni lugha iliyoendelea sana. Leo hii lugha hii inasema na watu wote nchini Tanzania, Rwanda na Burundi, inasemwa na watu wote nchini Kenya. Nchini Uganda, Zaire, Malawi, msumbiji, Zambia, Somalia, Bukini (Madagascar) na Ngazija (Comoro), inasemwa na asilimia kubwa za wananchi wa huko. Aidha lugha hii ina wasemaji si haba katika kisiwa cha Sokta na nchini Oman.

Fauka ya maendeleo haya, Kiswahili kinatumika kwa minajili ya matangazo ya habari katika idhaa nyingi za mashirika ya habari ulimwenguni. Nchi zenye idhara za Kiswahili ni kama vile hizi zetu za Afrika ya Mashariki na kati, Afrika ya kusini, Nigeria, Ghana, Uingereza, (shirika la B.B.C) Marekani (shirika la V.O.A), Ujerumani (shirika la Radio Deutch Welle, Cologne), Urusi (Radio Moscow), China, India na kadhalika.

Maendeleo mengine yanapatikana katika upande wa elimu, Marekani peke yake, kuna vyuo zaidi ya mia moja vinavyofundisha Kiswahili kama lugha muhimu ya kigeni. Huko Uingereza vyuo kama London, Cambridge na Oxford vinafundisha lugha hii. Nchi nyingine ambazo zina vyuo vinavyofunza lugha ya Kiswahili ni kama vile Japan, Korea, Ghana, Nigeria na kadhalika

Kweli Kiswahili kimeendelea jamani. Lakini je, kilianza vipi? Na ilikuwaje kikaweza kupiga hatua hizi zote?

Kiswahili kilianza kuzungumzwa na kabila dogo la watu waliokuwa wakiitwa wangozi. Watu hawa walikuwa wakiishi mahali palipoitwa shumgwaya. Shungata ni nchi ya zamani iliyokuwa eneo lililoko katika nchi katika nchi mbili jirani ambazo siku hizi ni Kenya na Somalia. Kabila hili la wangozi iliishi irani na makabila mengine kama vile wajikenda, wapokomo, Wamalakote (au Waelwana) na Wangazija (kabla hawajahamia visiwa vya Ngazija) Lugha ya wangozi siku hizo, ambayo ndiyo mzazi wa Kiswahili cha leo, ilijulikana kwa jina kingozi. Kama ilivyosemwa hapo awali, kingozi kilisemwa na watu wachache sana.

Je lugha hii ilikuwaje mpaka ikapata maendeleo haya makubwa tunayoyashuhudia siku hizi? Ama kwa hakika, Kiswahili ni lugha iliyobahatika tu. Inaweza kusemwa kwamba lugha hii ilipendelewa na mazingira na historia.

Jambo la kwanza, wageni waliotoka mashariki ya kati kifukia hizi janibu zetu Afrika ya mashariki walikaribishwa vizuri na hawa wangozi. Wakaingilia wageni na wenyeji kindakindaki, kidini, kitawala, kibiashara na kitamaduni kwa jumla. Punde si punde wangozi, ambao baadaye walijulikana kama waswahili na wageni hawa, wakaelimika katika dini (ya kiislamu), biashara na mambo ya utawala aina mpya. Lugha yao nayo ikapanuka pale ilipochukua msamiati ya kigeni hususan wa Kiarabu na Kiajemi na kuufanya uwe wake, ili kueleza kwa rahisi zaidi mambo haya mageni katika taaluma za dini, biashara, siasa na hata sayansi kama vile unajimu. Wakati huo, lugha ya Wangozi sasa ikaitwa Kiswahili wala sio kiangozi. Tatizo hapa ni kuwa kwa vile Kiswahili kilichukua msamiati mwingi wa kigeni ili kuelezea taaluma hizi mpya, baadaye kimekujashukiwa kwamba ni lugha ya kigeni ilhali ni lugha ya Kiafrika asilia, na kitovu chake ni nchi mpya za Kiafrika ziitwazo Kenya na Somalia hii leo.

- (a) Thibitisha kuwa Kiswahili kimekuwa lugha ya kimaitaifa (maneno 35 – 40)
(alama 6)
- (b) Eleza kwa ufupi asili ya Kiswahili hadi kuja kwa wageni (maneno 20 – 25)
(alama 4)
- (c) Ukitumia maneno yako mwenyewe, eleza ujumbe uliomo katika aya ya mwisho
(alama 10)

3. MATUMIZI YA LUGHA

- (a) Akifisha kifungu hiki:
Nilopomwendea aliniangalia kisha akaniambia siamini kuwa ni wewe uliyeandika insha hii. (alama 3)
- (b) Onyesha kielezi, kivumishi, kitenzi na jina katika sentensi:
Watu wane walipeperushwa juu kwa juu na upepo mkali (alama 4)
- (c) Taja madini mawili ambayo yametukuzwa zaidi, moja kwa thamani yake ya kifedha na nyingine kwa kutengeneza vyuma vigumu kuliko madini mengine(alama 2)
- (d) Tumia viunganishi vingine badala ya vile vilivyotumiwa katika sentensi hizi:
(i) Anayetafuta hachoki hata akichoka keshapata (alama 1)
(ii) Ngonjeeni hadi washiriki wote wafike (alama 1)
- (e) Watu wafuatao wanafanya kazi gani (alama 2)
(i) Mhasibu
(ii) Mhazili
- (f) Tumia kiulizio – pi – kukamilisha
(i) Ni mitume ..... Aliowataja? (alama 1)
(ii) Ni kiziwi ..... Aliyemwona akipita?(alama 1)
- (g) Eleza tofauti mbili muhimu za kimaumbile kati ya wanyama (alama 4)
(i) Kifaru
(ii) Nyati

- (h) Tunatumia viashiria vya kuthibitisha kwa mfano kitabu kiki hiki. Sasa kamilisha
Ni mbwa ..... aliyekula chakula cha mtoto (alama 1)
- (i) Tumia semi hizi katika sentensi kuonyesha maana:
(i) Kuchokoachokoa maneno (alama 2)
(ii) Kumeza shibiri (alama 2)
- (j) Andika upya sentensi ifuatayo ukitumia kirejeshi (kihusiano) cha ngeli cha mwisho
Mwanafunzi anayefanikiwa maishani ni yule anayesoma kwa bidii na pia anayetii wakuu wake (alama 2)
- (k) Tunga sentensi mbili zinazobainisha tofauti kati ya:
(i) Goma
(ii) Koma (alama 2)
- (l) Jaza viambishi vifaavyo katika sentensi zifuatazo:
(i) Ukuta -----enyewe una nyufa nyingi lakini fundi ..... ote anaweza
Kuukarabati (alama 2)
(ii) Maji yalizoa changarawe ..... ote na vitu ..... Ingingine.....o ufuoni mwa bahari. (alama 2)
- (m) (a) Eleza matumizi ya
(i) Isiye ikawa
(ii) Huenda ikawa (alama 2)
(b) Tunga sentensi za kuonyesha matumizi hayo (alama 2)
- (n) Onyesha maana mbili tofauti za neno 'hapa' (alama 2)
- (o) Andika maswali mawili ambayo hayahitaji majibu ya moja kwa moja (alama 2)

102/ 2

KISWAHILI KARATASI 2

OCT./NOV. 1999

SAA: 2 ½

UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Mwanamke wa kisasa anazaliwa na kukulia katika mazingira yaliyobadilika mno. Matazamio yake maishani ni tofauti na yale ya wanawake walioishi mapote mawili yaliyopita; wanawake makamu ya nyanyake na mamaake-kuu.

Yeye hatarajii kuzaliwa, kukua, kuolewa, kuwa mke wa bwana, kumzalia watoto, na daima dawamu kuwa ‘mwendani wa jikoni’ akawapikia watoto na bwanake chakula; na akitoka jikoni aelekee shambani kulima, kichakani kuchanja kuni, mtoni kufua nguo na kuteka maji ya kutumia nyumbani. Mwanamke wa kisasa huandamana na mwanamume. Akanyangapo mume naye papo huutia wayo wake.

Mwanamke wa kisasa huenda shule na kujifunza yote yafunzwayo huko. Hushindana na wanawake kwa wanaume na kuibuka mshindi si mara haba. Huibuka mshindi katika masomo ya lugha, historia, jiografia, hesabu, sayansi na mengineyo, sawa na mwanamume.

Mwanamke wa kisasa hutaka kufanya kazi za kibega, akazifanya. Akataka kuwa mwalimu, akawa. Akataka kuwa daktari, akafanikiwa. Almuradi, siku hizi mwanamke hufanya kazi yoyote ile afanyayo mwanamume. Kuna wanawake marubani wa ndege, masonara, waashi, wahandishi, madereva wa magari, mawakili, mahakimu, mawaziri wakuu na hata marais wa nchi. Hakuna kazi isiyofanywa na mwanamke siku hizi.

Mwanamke wa kisasa hateswi akafyata ulimi. Anapohiniwa yeye hupigania haki yake kwa dhati na hamasa. Katu hakubali ‘mahali pake’ katika jamii alipotengewa na wanaume wenye mawazo ya kihafidhina yaliyopitwa na wakati.

Siku hizi mwanamke huolewa tu wakati amepata kazi ya kumwezesha kujikimu maishani au pale anapokuwa na hakika kwamba biashara yake, iwapo ni mfanyi biashara, imepiga hatua ya kutomrudisha ukutani.

Mwanamke wa kisasa haamuliwi katika jambo lolote, bali hufanya maamuzi yake mwenyewe. Kwa upande mwingine, mwanamume wa ‘kisasa’, ambaye bado amefungwa pingu na taasubi za kiume, hapendezwi na mwanamke huyu. Huuma kidole akatamani ya kale, lakini wapi! Analazimika kumkubali mwanamke huyu kama mshirika sawa maishani, na kuishi naye, apende asipende. Shingo upande analazimika kukubali kwamba mabadiliko haya sio mithili ya kiwingu kipitacho, bali ni ya aushi.

MASWALI:

- a) Msemo ‘mwendani wa vijungu jiko’ unadhihirisha hali gani ya mwanamke katika jamii? (alama 2)
- b) Jamii imemfanya mwanamke kuwa hayawani wa mizigo. Fafanua (alama 2)
- c) Eleza maana ya ‘akanyagapo mume papo huutia wayo wake.’ (alama 2)
- d) Zungumzia maswala ya ndoa na elimu huku ukilinganisha mwanamke wa kiasili na wa kisasa. (alama 4)
- e) Mwanamume wa kisasa anamwonaje mwanamke wa kisasa? (alama 2)
- f) Taja mifano minne ya ‘mawazo ya kihafidhina. (alama 4)
- g) Eleza maana ya:
  - (i) Akafyata ulimu.....
  - (ii) Ukatani.....
  - (iii) Taasubi za kiume.....
  - (iv) Aushi.....
 (alama 4)

2. MUHTASARI

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Siku hiyo nilipitia mahali hapo kama nilivyokuwa nikimuona siku hizi zote, mwaka nenda mwaka rudi. Nilisimama huku nikishangaa kwa mara nyingine tena.

Nilikuwa najitayarisha kujiendea na hamsini zangu mtu huyo alipojipinda kwa mbali sana. Kwa hakika nilidhani macho yangu yananihadaa. Nikafikicha macho yangu nikitumia nishati yote iliyomo mwilini mwangu ili

niyatoe matongo ambayo nilituhumu kwamba ni akili yangu tu iliyokuwa imeniadaa, nikaamua kuendelea na safari yangu kwenda kujitafutia riziki.

Hatua ya kwanza na ya pili, moyo haukunipa. Sauti katika kilindi cha moyo wangu ikanisihi na kunitafadhalisha nitazame nyuma. Kutupa jicho nyuma, nikamnasa mtu huyo akeguka! Nikashtuka sana! Jambo la kwanza nildhani macho yangu yameingiwa na kitu kilichoyafanya kuona mambo yasiyokuwepo. Pili, nilidhani iwapo niliyoyaona yana msingi wowote, basi huenda ama nina wazimu, au yule mtu ni mzuka, hasa kwa vile ilionekana ni mimi tu nimuonaye. Nilikikuwa niko katika hali ya kufanya uamuzi kuhusu dhana zangu hizi aina aina mtu huyo alipojigeuzageuza, kisha akafunua macho! Moyo ulinienda mbio. Nilitaka kutifua vumbi ili wazimu usinizidie, lakini sikupata nafasi. Mtu yule alijizoazoa na kuketi kitako. Kisha akatokwa na maneno katika lugha iliyofanana sana na Kiswahili. Niliyaelewa aliyokuwa akisema.

Ajabu ya maajabu, mtu huyo alidai ya kwamba tangu alipolala kivulini hapo tangu jana baada ya chakula cha mchana, hakuota ndoto hata moja bali usingizi wake ulikuwa mithili ya gogo! Sasa nilikuwa na hakika kwamba ikiwa mimi sina wazimu, basi kiumbe yule aliyevaa ngozi iliyochakaa sana katika mpito wa miaka hakika ana wazimu. Nilitaka kuhakikisha, hivyo nilimkumbusha kwamba amelala mahali hapo kwa muda wa miaka mingi sana.

Kusikia hayo alianza kunikagua. Akasema nimevaa kizungu. Akanitajia tofauti nyingi baina ya vijana aliowazoea na mimi. Mwisho wa yote akauliza kama siku hiyo si tarehe kumi na nane mwezi wa pili mwaka wa 1897.

Nikadhani anafanya mzaha kwa hivyo nikacheka.

Nilipoona kicheko changu kinamuudhi, nikamwambia siku hiyo ni tarehe kumu na nane mwezi wa pili mwaka wa 1997. Nilipoona ameshangaa kwa dhati, nikagundua ukweli.

Alikuwa amelala kwa karne nzima!.

MASWALI

- a) Eleza hoja nne muhimu zinazojitokeza katika aya tatu za mwanzo.
(Maneno 75-85) (alama 12)
- b) Kwa maneno yako mwenyewe, fupisha aya mbili za mwisho bila kubadilisha maana. (Tumia maneno 40-50) (alama 8)

3. MATUMIZI YA LUGHA

A:

- a) Jaza kiambishi kifaacho:
Ume_____ ona kalamu nyekundu ziliz_____potea?
(alama 2)
- b) Andika kwa umoja
Tumewaondoleeni matatizo yenu, yafaa mtushukuru. (alama 2)
- c) Nyambua vitnzi vifuatavyo ili kupata majina (nomino) mawili mawili tofauti:
(i) Kumbuka
(ii) Shona
(iii) Cheka
- d) Ondoa- amba-bila kubadilisha maana. (alama 6)
(i) Kuimba ambako kulisifika siku nyingi sasa kunatia shaka
(alama 1)
(ii) Mibuni ambayo hupandwa wakati wa mvua hustawi
(alama 1)
- e) Sahihisha:
Siku hizi mahitaji imezidi na pesa haitoshi (alama 1)
- f) Akifisha:
Sijaona kitabu kizuri kama hiki utaniazima siku ngapi bashiri
alimuliza sijaona. (alama 4)
- g) Eleza maana mbili za sentensi:
Jua nisemalo ni muhimu kwetu. (alama 2)
- h) Kiambishi- U-hutambulisha majina yote ya ngeli ya U (umoja). Hata hivyo baadhi majina hay huchukua viambishi tofauti tofauti katika wingi. Orodhesha majina ma kama hayo, kisha uonyeshe viambilshi hivyo tofauti vya ngeli (Katika umoja na Wingi)

B:

- (a) (i) andika methali nyingine yenye maana sawa na Mwenya kelele hana neno. (alama 2)
- (ii) Eleza maana ya misemo:
I Hana mwiko
II Ametia mbugi miguuni (alama 2)
- b) Tunga sentensi mbili kuonyesha tofauti kati ya:
(i) Tega
(ii) Tenga (alama 2)
- c) Eleza maana mbili kuonyesha tofauti kati ya;
(i) Rudi
(ii) Funza (alama 2)
- d) Jumba la kuhifadhi vitu vya kale ili watu wavitazame huitwa (alama 2)
- e) Andika kwa tarakimu;
Nusu kuongeza sudusi ni sawa na thuluthi mbili (alama 2)
- f) Jaza kiungo cha mwili kifaacho:
i) .....ya jicho hurekebisha kiasi cha mwanga uingiao kwenye jicho.
(alama 1)
ii) Saa hufungiliwa kwenye.....cha mkono
(alama 1)
- g. i) Mjuku ni wa babu; mpwa ni wa..... (alama 1)
ii) Tunachunga unga, tunapeta..... (alama 1)

1. UFAHAMU**Soma Makala yafuatayo kisha ujibu maswali**

Nchi nyingi za ulimwengu unaoendelea, au ule uliokuwa ukiitwa ulimwengu wa ta zimegawika sehemu mbili mbili. Sehemu hizi zinazidi kutoshabihiana kila uchao zinatengana kiasi cha kukaribia kupigwa mfano wa masafa ya ardhi na mbingu. Seher zenyewe ni mijini na mashabani. Sehemu hizi, hasa ukizitia katika mizani ya hali na jia za watu za maisha, zimetofautiana mno. Kiasi cha tofauti hizi ni kikubwa hadi kuonekana kama kwamba hazina uhusiano kamwe, mithili ya nchi mbili tofauti.

Hebu sasa tuzingatie yale yana yozifanya sehemu hizi kukosa kufanana. Hapa tutawajibika kuzizingatia tofauti zilizo bayana baina ya watu wa shamba na wa mijini, hasa kufungamana na jinsi wanavyoyaendesha maisha yao.

Jambo lililo wazi ni kwamba watu wa mashambani hawajapiga hatua ya maana kuhusu jinsi wanavyuotakikana kuishi katika karne ya ishirini. Watu hawa bado wanaishi kama walivyoishi mababu zao. Hawahisi halahala ya jambo lolote. Mategemeo yao ni shamba; usubiriwe msimu mzuri wa mvua, watu walime, *Mungu* akineemeshe kilimo, wavune mavuno mema, Chakula kikiwa tayari, wale, walale, siku nyingine warudie mkondo uo huo wa kuendesha maisha yao.

Watu hawa maisha yao yamepangika mikondo mitatu tu: kuzaliwa, kuoa au kuolewa, na kufa. Zaidi ya mikondo hii, maisha ya *viumbe* hawa hayana mabadiliko makubwa.

Mabadiliko haypendelewi sana huko mashambani. Huko, wanaume ni mabwana, *wanawake ni mfano wa vijakazi na watoto hawana tofauti kubea na watwana*. Mwanume akikohoa, mkewe akimbilie kulikokoholewa, na watoto watetemeke. Wanawake wa shamba na watoto hawana haki hata ya kunena, wala hawajui haki ni nini.

Kwa upande mwingine, mijini kuna viwanda, kuna majumba, kuna magari na kuna vyombo vingi sana vya maendeleo ya kisiku izi. *Watu wa mijini ni watu wa ulimwengu kote*, wala si watu wa mji mmoja tu. Watu wa mji wowote

ulimwenguni huweza kuwasiliana na wenzao wa miji mingine kokote kule ulimwenguni kwa njia ya runinga. Pia, kwa watu wa mjini, kuona kiumbe kidogo kabisa kisichoweza kuonekana kwa macho si ibura hata. Kiumbe cha namna hiyo huonekana kupitia mangala. Na kwa wale walioondokea kuwa wanajimu wa kisasa, kuziona sayari na thurea zilizoko mbali sana nasi kupitia ningala ni jabo la kawaida sana.

Watu wa mjini huwa na mabadiliko mengi sana katika maisha yao, wala sio mikondo aina tatu tu. Kwa mfano, wanawake wa mijini hawakubali tena kuonewa na wanaume. Wanajua vyema sana maslahi yao na wameiweka menke yao mbele; yaani mahali pao katika jamii, wakiwa wao ni wanawake. Kupigania haki sawa na wanaume bila kulegeza kamba. Huku kupambana kimaisha kama wapambanavyo wanaume na kufanikiwa kufanya kazi za kusikika kam vile uwakili, udaktari, uhandisi, urubani na nyinginezo zilizokuwa zikifanywa na wanaume tu. Wanawake wengine hata ni maprofesa! *Kweli watu wa mijini wameendelea.*

- a) Toa maelezo kuhusu tofauti zinazosemekana ni bayana baina ya maisha ya watu wa shamba nay ale ya watu wa mijini. (alama 2)
- b) Rejelea “Mungu” katika aya ya tatu na neon “viumbe” katika aya ya nne. Bainisha uhusiano uliopo baina ya manen haya mawili, hasa ukizingatia jinsi yavyotumiwa katika habari. Je matumizi haya yankupa hisia gani? (alama 4)
- c) Unadhani mwandishi ana maana gani anaposema ya kwamba huko mashambani “wanawake ni mfano wa vijakazi, na watoto hawana tofauti kubwa na watwana?” (alama 4)
- d) Orodhesha vifaa vyovyote vitano vilivyotajwa katika taarifa hii, kisha ueleze umuhimu wa kila kimoja wapo. (alama 5)
- e) “Watu wa mijini ni watu wa ulimwengu kote” Hapa mwandishi anamaanisha nini? (alama 2)
- f) (i) Ni nini maana ya neon menke? (alama 1)
(ii) Mwandishi anamaliza taarifa yake kwa kusema “Kweli watu wa mijini wameendelea.” Kwa muhtasari, ni tabia gani za wanamiji zilizomfanya kukiri hivyo. (alama 2)

2. Ufupisho

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali.

Raha ni kitu gani? Je, ni kitu kizuri au kibaya? Mbona kila mutu hipigania na kama ionekanavyo, kila aionjaye hatimaye humwunguza? Au pengine wako wengine wasiooungua? Hebu basi tuzingatie wale wasemekanao huitafuta sana raha na, penginepo wakafanikiwa kuipate.

Chukua mfano wa msichana na mvulana wapendanao. Hawa wawili wanapopendana, lengo lao huwa ni kuoana na wakishaoana, waishi raha mustarehe milele na milele. Hata hivyo, jambo la kwanza ni kwamba, hata kabla hawajaoana, wanadhikika na kudhikishana kwa kutaka sana kuaminiana si mara haba wakati wakiwa wapenzi mar. Mara kadha wa kadha husameheanana kuendelea na mapenzi. Baadaye wakiwa na bahati, huona.

Mara tu wanapooana hugundua kuwa huko kuishi raha mustarehe ilikuwa ni ndoto tu ya ujana iliyotengana kabisa na uhalisia. Uhalisia unapowabinikia huwa ni kuendelea na huko kudhikishana, kutoridhishana, kutiliana shaka, kuombona mamaha na kuendelea tu.

Ama tumwangalie mwanasiasa. Huyu anapigania usiku na mchana ili awe mjumbe. Mwisho anachanguliwa, lakini afikapo bunge, anakuta hakuna anayemtambua kama bwana mkubwa. Inambainikia kwamba ubawana-Mkubwa haategemei kuchaguliwa tu, bali unategemea mambo mengine pia, kama vile pesa nyingi, magari makibwa, sauti katika jamii na wadhamini wanotambulikana. Raha kwa mwanasiasa huyu inakuwa mithili ya mazigzi tu, “maji” uyaonayo kwa mbali wakati una kiu kali sana, kumbe si maji bali ni mmemetuko wa jua tu.

Mwingine wa kupigiwa mfano ni msomi. Huyu huanza bidii yake akiwa mdogo sana. Lengo lakehuwa ni atambuliwe kote kwa uhohadri wake katika uwanja wa elimu. Basi mtu huyu husoma mpaka akaifikia daraja ya juu kabisa ya usomaji. Akapata shahada tatu: ya ukapera, ya uzamili nay a uzamifu. Akajiona yu upeoni mwa ulimwengu. Akatafuta kazi akapata. Kisha akagundua kwamba watu hawakijali sana kisomo chake. Wakamwona ni kama mwehu tu. Fauka ya hayo wakamlumu kwa kupoteza muda wake mwingi kupekua pekua vitabu. Wakamfananisha na mtu mvivu.

Mwisho tuangalie mfano wa mwanamuziki . Huyu anahaghaika na wazo la kwamba sauti yake ikiwaonga watu, atapendwa sana na wengi na kuwazuzua wengi kama mbalamwezi au kuwaongoza kama nyota. Mtu huyu anapofikia kilele cha malengo yake hata husahau kama ni binadamu wa kawaida, akawa anaishi katika muktadha wa watu kuzirai kwa sababu ya akili kujawa pomoni na upungaji wake. Watu hutamani hata kumgusa tu. Hata hivyo, mtu huyu huishis kujisikia mkiwa pale wakati unapowadia wa kupumzika. Je, raha yote huwa imekimbilia wapi?

- a) “Mapenzi ni kuvumiliana.” Kwa maneno yako mwenyewe, eleza jinsi msemu huu ulivyo muhtasari mwafaka way a pili nay a tatu ya habari hii. (Maneno 30-35) (alama 8)
- b) Kwa muhtasari, raha ni “asali chungu. “Fafanua dai hili huku ukirejelea mwanasiasa, msomi na mwanamuziki (maneno 45-55) (alama 12)

3. MATUMIZI YA LUGHA

A.

- a) Eleza tofauti iliyopo katika jozi hii ya sentensi. (alama 2)
Alimpatia soda ya chupa
Alimpatia soda kwa chupa.
- b) Kamilisha jedwali ukifuatia mfano uliopewa (alama 4)

Wimbo	Mwimbaji	Uimbaji
Jengo		.....
Pendo		.....
- c) Taja vielezi vinavyopatikana katika sentensi hizi; kisha ueleze ni vielezi vya aina gani (alama 4)
  - (i) Aliamka alfajiri
  - (ii) Mtu huyu ni hodari sana
- d) Andika kwa msemu halisi
Yohana alisema kwamba njiani kuliwa kumenyesha sana ndio sababu tulichekelewa (alama 2)

- e) Tunga sentensi moja moja ukitumia alama zifuatazo za uakifishaji
- (i) Ritifaa
  - (ii) Parandesi
  - (iii) Dukuduku
  - (iv) Mshangao.
- f) Tunga sentensi ukionyesha matumizi ya vitenzi vya silabi moja katika jinsi ya kutendesha ukitumia silabi hizi (alama 3)
- (i) -la
  - (ii) nywa
  - (iii) fa
- g) Taja na ubainishe aina za viwakilishi katika sentensi zifuatazo (alama 4)
- (i) Ile minazi yangu niliyopalilia inakua vizuri
  - (ii) Mimi ninataka kumwona mwanariadha aliyepata nishani ya dhahabu
- h) Andika kwa wingi:
- (i) Uta wake ni mrefu na mkubwa sana (alama 2)
  - (ii) Merikebu itayokayofika kesho itango'a nanga kesho
- (alama 2)
- i) Andika upya sentensi zifuatazo ukitumia neon amba
- (i) Kijiti kilichovunjika kilimwumiza Amina guu (alama 2)
  - (ii) Barua zitakazoandikwa na baba kesho zitatumwa mwaka ujao.
- j) Sahihisha sentensi hizi:
- (i) Bahasha ilionunuliwa jana ni kubwa na mzuri (alama 2)
  - (ii) Mananasi hizi zinauzwa ghali kwa sababu zimeiva vizuri sana (alama 2)

kutwa.

B:

- a) Tunawaitaje watu hawa? (alama 2)
(i) Mtu anayebeba mizigo kwa ujira
(ii) Mtu anayeshughulikia elimu ya nyota
- b) Taja methali inayoafikiana na maelezo haya:
i) Wengine wanapoozana na kugombana, kunao wanaofurahia kabisa hali hiyo.
ii) Afadhali kuhudhuria huo mkutano hata kama umechelewa (alama 2)
- c) Tunga sentensi tatu zikionyesha maana tatu za neon chungu (alama 12)
- d) Kamilisha:
i) Bumba la .....
ii) Genge la..... (alama 2)
- e) Eleza maana ya:
i) Juhudi zake hizo si chochote bali ni kutapatapa kwa mfa maji
ii) Leo kapasua yote, hata mtama kamwagia kuku.

1. UFAHAMU**Soma makala afuatayo kisha ujibu maswali yanafuata.**

Katika falme ya Pate ya enzi za kale, kulikuwa n binti Sultani aliyeitwa Mwanakishwira. Alipopata umri wa miaka kumi na mine tu, Mwanakishwira alikuwa tayari ni mrefu na mkubwa, na alionekana kuwa msichana mzima mwenye umri wa miaka kumi na minane. Alikuwa nadhifu na mzuri sana wa sura, kiasi cha kubandikwa lakabu ya malaika.

Lipendeza sana macho *fauka* ya kuwa alikuwa na akili nyingi mno. Katika umri huo, alikuwa amemaliza masomo yake yote katika madrassa iliyokuwa hapo, na aliweza kuikariri. Kurhani yote bila kigezigezi. Babake, Mfalme, aliuma videole akilia ngoa kuwa motto mwenye akili hiyo ni mke wala sio mume. Aliwaza ya kuwa kama angekuwa mvulana, angempeleleka zutafindaki ya Al-Azhar huko Misri kuendelea na masomo ya juu katika chuo hicho kisifika.

Wakati mfalme akiuma vidole kuhusu junsia ya motto wake, wanaume wengi hapo mjini walikuwa wakimeza mate. Mtu aliyememezewa mate alikuwa ni yeye huyo Mwanakishwira. Walimmezewa mate kwa sababu kila mmoja wao alitaka kumwoa awe mkewe. Kumwoa Mwanakishwira kulikuwa na manufaa ya kupata mke mwenye uzuri wa shani, kama nyota, na aidha kuwa Mfalme baada ya mwenye kukikalia kuaga dunia, sababu yeye hakuwa na mrithi mwingine.

Basi ikawa ni kila mtu kujipendekeza kwa mfalme...Kila mtu bila kujali nasaba. Walijipendekeza wakwasi na mwakata pia. Mwisho Mfalme, Kwa vile alikuwa anasumbuliwa sana, na wakati huohuo aliogopa kuwa asipomwoza mapema binti yake huenda akaharibika, akaamua kuruhusu wachumba wamchumbie.

Uamuzi huu ulimshtua sana Mwanakishwira, Mshutuko aliopata ulimtia ugonjwa na kumdoofisha kabisa. Akadhoofu hadi Mfalme akaingiwa na hofu ya kuwa motto wake atakufa. Akaamua kumwuliza kinachomdhoofisha. Mwanakishwira. Mwanakishwira akasema kimdhoofishacho ni mwezi. Akipata mwezi, na nafuu pia ataipata.

Kusikia hivyo, Mfalme akatokwa na kijasho chembachemba. Akafikiria kwamba labda motto wake amemalizwa kabisa na uwele, na sasa yaweweseka tu, wala hana akili razini ya kutambua na kupanga mambo.

Hata hivyo hakuvunkika moyo kabisa. Akaamua kupata tafsiri ya kitendawili hicho kutoka kwa waheshimiwa wake hapo mjini. Ambao wote walitaka mumwoa Mwanakishwira.

Kwanza akamwendea Waziri Mkuu akamwulia tafsiri ya mwezi autakao binti yake. Waziri akasema mwezi utakikanao ni wa dhahabu. Alipoambiwa hivyo motto akzidi kudhoofu. Mfalme akakasirika sana. Akawaendea wakwasi wengine kama vile Kadhi, Mnajimu na Kadhalika. Hawa wote wakamzidisha ugonjwa binti Mfalme kwa sababu jawabu walizotoa ni kuwa mgonjwa alihitaji mwezi wa almasi, fedha na hata hatua!

Mwisho kabisa, Mfalme akamwendea Mvulana aliyeckuwa mchungaji. Huyu akamwaidhi Mfalme kwamba aulize mgonjwa aseme mwenyewe aina ya mwezi aitakayo. Jawabu hili halikumfurahisha Mfalme, japo alienda kamwuliza binti yake, kama alivyoambiwa. Alipoulizwa Mwanakishwira akasema mwezi autakao ni kishaufu kilicho na umbo la mwezi mchanga kilichotengenezwa na chuma. Mfalme alishangaa sana, Hata hivyo akamfulia kisaufu alichokitaka mgonjwa. Alipokivaa, Mwanakishwira akapata nafuu mara moja na akaendelea na nafuu hiyo hadi akapona kabisa.

Kuona hivyo, Mfalme akawateremsha vyeo wakwasi wote humo mjini, na kuteua wengine mahali pao. Kwa upande mwingine, mchungaji akaozwa binti Mfalme na kupewa madaraka ya Waziri Mkuu. Hatimaye, Mfalme alipoaga dunia, mchungaji akawa Mfalme na Mwanakishwira akawa Malkia.

- a) Zungumzia swala la meuke (yaani mahali pa mwanamke au mwanamume katika jamii) katika falme ya pate ya enzi hiyo. (alama 5)
- b)
  - i) Kwa nini Mfale iliwauliza wakwasi kwanza tafsiri ya kitendawili (alama 2)
  - ii) Kwa nini mfalme alishangazwa na jawabu la binti yake? (alama 2)

- c) “Akili ni nywele, kila mtu ana zake” Dhihirisha jinsi methali hii inavyobainika katika hadithi hii
(alama 4)
- d) Ni nini maoni yako kuhusu mwanamume aliyemwoa Mwanakishwira na kwa nini alikubali kuolewa na huyo?
(alama 3)
- e) Eleza maana ya maneno na tamathali za semi zifuatazo (alama 4)
- i) Fauka ya kuwa
  - ii) Akilia ngoa
  - iii) Uzuri wa shani
  - iv) Akamwaidhi

2. UFUPISHO

Yusufu Bin Hassan, Mfalme wa mwisho wa halali wa Mombasa, alijitayarisha kuihama himaya yake. Alikuwa amewashinda Wareno, mahasimu wake, vibaya, lakini alijua watarudi na watamwadhiku vikali. Hivyo basi, badala ya kusubiri waje wazitie baruti nyumba na kuzilipua, badala ya kungojea waje wawachinje raia wake kama kuku, badala ya kungonja ashuhudie minazi yote kisiwani na miti mingine ya manufaa kukatwa katwa na makatili hao, badala ya kujitayarisha yeye mwenyewe mji, faua ya kuikatakata miti yote ili Waareno wakija wasikute chochote cha kuvutia macho na watokomee kabisa. Alijua asipotekeleza uamuzi huo mkali, basi Wareno watakuja na hasira zote na kuadhibu waliomo na wasiokuwemo, kama walivyofanya Faza.

Unyama uliofanyika huko alikuwa ameusikia ukisimuliwa mara zisizohesabika. Katika masimulizi hayo, alikuwa amesikia ya kwamba Falme hiyo ya Faza ilipoasi utawala wa Kireno, askari wa Kireno, chini ya uongozi wa Martin Affenso de Mello, walifanya unyama hapo mjini Faza ambao ulikuwa haujawahi kutokea, hata katika mawazo. Inavyosemekana ni kwamba Wareno waliamua kuangamiza chochote chenye uhai, hata wanyama na miti na wakautimiza muradi wao. Ajabu ni kwamba, hata kasisi aliyeheshimika sana wa Kireno enzi hizo, Baba Joao dos Santos, aliunga mkono tukio hili akisema ya kwamba wafaza walistahili kuadhibiwa. Hakuna mtu hata mmoja upande wa Wareno aliyekilaani kitendo hiki cha kutisha.

Hii ndiyo sababu Mfalme Yusuf na raia wake walipowazima wareno hapo Mombasa, aliwaamuru watu wajitolee kuwashabulia kwenye vituo vyao vyote

kaitika mwabao mzima wa mashariki ya Afrika. Baada ya kuamua hivyo, alienda Uarabun kutafuta silaha ili atekeleze azimio lake.

Alipopata zana za kutosha, ikiwa ni pamoja na silha na meli, alianza kupambana na wareno kuo huko Arabuni, mahali pitwapo Shihr. Halafu alielekea mwambao wa pwani ya AFrika aliwasumbua sana maadui zake, Mwisho alikita makao yake Bukini ambako aliendelea kuwashambulia Wareno kokote walikokuwa.

- a) Eleza sababu zilizomfanya Mfalme Hassan kuuangamiza mji wake, na halafu kuuhama (maneno 30-40) (alama 8)
- b) Ukitumia Maneno yako mwenyewe na bila kupoteza maana, fupisha kuanzia aya ya pili hadi mwisho wa kifungu (maneo 75-80) (alama 12)

3. MATUMIZI YA LUGHA

- 1. a) Kwa kutumia kirejeshi kifaacho, rekebisha sentensi ifuatayo kwa njia mbili tofauti.
Yule ndiye mkwasi ambaye aliyenusurika. (alama 2)
- b) Andika umoja wa sentensi hizi:
  - (i) Kwato za wanyama hutufaidi
  - (ii) Mnataka vyeti vya kuwasaidia? (alama 2)
- c) Andika ukubwa wa
Mwizi aliiba kikapu na ngo'mbe (alama 2)
- d) Tunga sentensi sahihi ukidhihirisha wingi wa majina yafuatayo:
  - i) Ukanda
  - i) Uzee
- e) Sahihisha sentensi zifuatazo bila kugeuza maana
  - i) Kikombe chenye kimevunjika ni kipya (alama 1)
  - ii) Nimepeana kitabu kwa mwalimu mkuu (alama 1)
- f) Tunaweza kusema katika chumba au
  - i) .....ama
  - ii) .....

- g) Andika sentensi zifuatazo katika hali ya kutendewa
- i) Yule Ngo'mbe alizaa ndama mkubwa jana
  - ii) Mavu hawa wamemsumbua Nyatogo kwa mda mrefu.
- h) Kwa kurejea ngeli za mahali, andika sentensi tatu ukionyesha matumizi ya kila moja
- i) Andika sentensi za mseto kutokana na mbili fupi ulizopewa
    - a) Mwanafunzi amesoma kwa bidii. Mwanafunzi anataka kupita mtihani (alama 1)
    - b) Leo nimerudi nyumbani. Sipendelei kuishi hapa (alama 1)
  - j) Geuza sentensi hizi kutoka msembo wa taarifa hadi msembo halisi
    - i) Mama alisema nichukue nafaka yetu nikauze sokoni (alama 2)
    - ii) Mwalimu aliomba aletewe vitabu vyake kutoka darasani (alama2)
  - k) Eleza maana mbili tofauti za sentensi hii:
Wenzake wamelipwa pesa zao, yeye bado amelala.
  - I)
    - a) Eleza Katika sentensi maana ya misemo ifuatayo;
      - (i) Uso wa chuma (alama 1)
      - (ii) Kuramba kisogo (alama 1)
    - b) Andika visawe (maneno yenye maana sawa) vya maneno haya
      - i) Sarafu (alama 1)
      - ii) Kejeli (alama 1)
      - iii) Daktari (alama 1)

Kwa kila jozi ya maneno uliyopewa, tunga sentensi mbili kutofautisha maana.
    - c)
      - i) Ini
Hini (alama 2)
    - d) Andika kinyume cha
      - i) Shari (alama 1)
      - ii) Oa (alama 1)
    - e)
      - i) Anayefundisha mwari mambo ya unyumba hutwa (alama 1)
      - ii) Samaki anayejirusha kutoka majiri huitwa (alama 1)

1. UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Kati ya viumbe wote waishio ulimwenguni, hakuna kiumbe aliyepevuka mawazo kama binadamu. Kiumbe huyu amewapiku wale wengine kwa njia nyingi, hata kuweza kuwatawala na kuwapangia maisha yao. Binadamu amekirimiwa uwezo wa kuyatawala mazingira na kukabidhiwa hekima ya kuweza *kusana* ala mbalimbali ili kuyakabili mazingira hayo. Hekima hii humwezesha kusitiri kizazi chake.

Aidha, ametunukiwa uwezo mkubwa wa kuvinjari sayari hii yetu katika ilhamu yake ya kutaka kuvumbua ‘siri’ za maumbile, amejasiri hata kuzitalii sayari nyingine nje ya uso wa ulimwengu huu. Si ajabu kwamba iwapo wanyama wengine wangepewa urazini wa kuongea kama yeye, wangelimwandikia tumbi la vitabu kusiuf busara yake. Sifa za ujasiri wake kamwe hazingewatoka vinywani mwao!

Hata hivyo, kuna tofauti nyingine kubwa kati ya binadamu na hayawani, Tofauti hii inaweza kumvua binadamu sifa zake zote na kuuona ukwasi wa maarifa yake kama ishara ya maangamizi ya ulimwengu. Hii ni kutokana na hasara anayosababisha katika mazingira tulivu walivyoumbiwa viumbe wote.

Uzuri wa ulimwengu tunamoishi humpendeza kila kiumbe hata yule anayemchukia binadamu kama nzi. Wote hufurahia mazingira yao; hewa safi itokayo milimani, chemichemi, mito na vijito mnamotiririka maji safi, vilele vya milima vilivyokumbatiwa na theluji daima dahari, yakiwemo mabonde na tambarare zinazohimili uhai wa viumbe wengi.

Urembo huo wa kiasili hauwezi kukamilika bila vichaka na misitu inayoipamba sayari hii huku ikileta mvua. Mapambo yote haya huendeshwea na nguvu za maumbile; nguvu ambazo hazisababishwi na kuwa hatari kwa uhai wake na ule wa viumbe wenzake kwa sababu anayaharibu maumbile kwa kiasi kikubwa kinachomtisha yeye mwenyewe. Hii ni kwa sababu gani? Sababu zipo nyingi.

Sababu mojawapo ni uchafuzi wa maji kama rasimali muhimu ya kiasili. Uchafuzi huu umewaletea viumbe na mimea maafa mengi, yakiwemo maradhi mbalimbali. Kwa kweli bila maji, uhai utatoweka duniani. Uharibifu mkubwa wa maji machafu yenye sumu hasa kutoka viwandani na kuingia kwenye mito na bahari, huwadhuru biumbe wengine ambao makao yao ni majini. Maji huleta madhara si tu kwa mimea bali hat kwa binadamu kupitia kwa ulaji wa vyakula.

Misituni rasilimali nyengine inayokimu viumbe, lakini binadamu anaiponza. Ukataji wa miti kiholela hasa kwenye sehemu za chmichezi husababisha uhaba wa mvua. Uhaba huo nao huleta kiangazi kinachokausha mimea na visima vya maji.

Mchapuko wa ujenzi wa viwanda hasa katika nchi zilizostawi wanasayansi wanaohusika na hali za anga umesababisha taharuki na wasiwasi mwingi. Hii ni kwa sababu umenyosha kuwa ule utandu unaozuia miale ya jua kupenya moja kwa moja kweye sayari hii na juhatarisha uhai, sasa unaanza kutoweka taratibu. Hii ni kutokana na hewa chafu itokayo viwandani. Kwa kadri binadamu anavyozidi kujiimarisha kiviwanda ndivyo ambavyo mabaki yaviwanda yanavyozidi hatua hii, ni binadamu atakuwa amechangia pakubwa katika kutowesha uhai wa viumbe wote ulimwenguni.

Mikutano mingi ya kmataifa imefanywa nab ado inaendelea kufanywa kila uchao ili kutahadharisha umma wa ulimwengu dhidi ya uharibifu wa mazingira na mali asili. ‘Ajenda’ za mikutano hiyo hasa zinalenga nchi zilizostawi kwani hizi ndizo zinazochafua mazingira kwa kasi zaidi kuliko zile zinazostawi. Mapendekezo mengi yametolewa katika vikao hivyo ili kusuluhisha tatizo hili lakini ni hatua chache mno zinazochuliwa kurekebisha mamba.

Inatupasa sisi wenyewe kuchukua jukumu la kusafisha mazingira yetu. Tuwafunze pia watoto wetu kuhifadhi mazingira yanapochafuliwa au kuharibiwa. Tukumbuke kuwa *Mwana hufuata kisogo cha nina*. Mazingira yanapochafuliwa au kuharibiwa, afya zetu zimo hatarini, na hali hii pia ni tisho kwa viumbe wengine, hata vimatu! Kila mmoja wetu anawajibika kutunza mazingira anamoishi kwa manufaa yetu sote na kwa vizazi vijavyo.

- a) Kulingana na taarifa hii, kwa nini binadamu anahesabiwa kuwa na uharibifu mkubwa kushinda wanyama wengine? (alama 4)
- b) Onyesha uhusiano uliopo baina ya maendeleo ya binadamu na uharibifu wa mazingira. (alama 4)
- c) Ni kwa nini mwandishi anahofia zaidi athari za miale ya jua? (alama 2)

- d) Eleza kwa ufupi hasara zinazoweza kusababishwa na uharibifu wa mazingira. (alama 2)
- e) taja hatua mbili ambazo mwanadamu angeweza kuchukua ili kupunguza madhara ya viwanda. (alama 2)
- f) Kulingana na makala haya ni nini maana ya methali “mwana hufuata kisogo cha nina?” (alama 1)
- g) Eleza maana ya
- (i) Kusana (alama 2)
  - (ii) Mchapuko (alama 2)

2. MUHTASARI

Vipindi mbalimbali vya historia vimeshuhudia kuibuka kwa magonjwa ya ajabu. Magonjwa hayo yame wahangaisha watu na kuzishughulisha bongo za wanasayansi na madaktari katika kutafuta tiba. Mgonjwa kama vile tauni, kifua kikuu, homa ya matumbo na ndui ni baadhi ya yale yaliyotisha sana nyakati Fulani za historia ya binadamu. Magonjwa haya yaliwaua maelfu ya watu na kutibua mifumo na taratibu za maisha ya watu.

Hata hivyo, magonjwa hayo yaliweza kuchuzwa na kutafutiwa tiba kabla ya kumaliza kabisa kizazi cha binadamu. Lakini hii ni baada ya kuwasukuma maelfu ya watu kaburini. Ulimwengu wa sasa umashuhudia janga lingine la maradhi sugu ya ukimwi. Neno “**UKIMWI**” lilitolewa katika na athari za ugonjwa huo mwilini. Neno “**UKIMWI**” humaanisha *ukosefu wa Kinga Mwilini*, ambapo herufi za maneno matatu ziliunganishwa pamoja na kuunda neno hilo.

Ugonjwa huu ambao tayari umewaua mamilioni ya watu wote ulimwenguni unazidi kuenea kwa kasi, mfano wa moto katika kichaka. Kutoka kasi yake ya kuua watu, ugonjwa wa **UKIMWI** umepewa majina kama vile “umee” na pia ‘ugonjwa wa vijana.’ Watu wengi wanaoabukizwa, virusi vya **UKIMWI** umepewa majina kama vile “umeme” na pia ‘ugonjwa wa vijana. Watu wengi wanaombukizwa virusi vya **UKIMWI** ni wale walio na miaka kati ya 15 hadi 49. Kundi hili kwa kweli ndilo, linalohesabiwa kuwa na nguvu za kutunza jamii kwa njia nyingi iwapowengi katika kundi hili watakumbwa na maradhi haya, watasalia wakongwe na watoto wachanga wasioweza kujimudu.

Nchini Kenya **UKIMWI** uligunduliwa kwa mara ya kwanza mnamo mwaka wa 1984. Kufika mwezi wa Juni 1996, inakisiwa kuwa ugonjwa huu ulikuwa umewaua watu wapatao 65,647 nchini. Hivi sasa, imesemekana kuwa takriban watu zaidi ya 500 hufa kila siku nchini Kenya kutokana na janga hili. Aidha imethibitishwa kwamba takriban watu milioni mbili u nusu tayari watapoteza maisha yao kutokana na kuambukizwa virusi vya ugonjwa huu humu nchini. Maradhi haya sasa yamekuwa janga la kitaifa.

Kutokana na kuongezeka kwa visa vya **UKIMWI**, hospitali na zahanati nyingi kote nchini zinashindwa kukidhi mahitaji ya wagonjwa. Kwa hivyo makundi ya kujitolea na mashirika mbalimbali yameundwa ili kuwahudumia wagonjwa wa **UKIMWI**. Baadhi ya makundi hayo hutoa tiba ya kisaikolojia pamoja na kuwapa ushauri wa hima ya kuishi, badala ya kukata tama. Wagonjwa wengi pia huishia kutibiwa nyumbani kwao.

Ugonjwa huu umeathiri jamii kwa njia nyingi. Hali ya wasiwasi na woga, ukosefu wa matumaini, ongezeko la mayatima na kuzorota kwa uchumi kutokana na kutoweka kwa kizazi chenye nguvu za kutoa, huduma kwa jamii, ni baadhi ya athari za maradhi haya.

Lakini jambo la kuzingatia ni hili, tujifunze kutokana na historia. Tuwe na matumaini kwamba siku moja tiba ya ugonjwa huu itapatikana. Hii ni kwa sababu tumethibitishiwa haya kutoka katika historia yetu wenyewe. Ikiwa magonjwa yaliyasababisha vifo vya wengi kutokana na ukosefu wa tiba yalitokomezwa kupitia juhudi za kimatibabu, sembuse huu ugonjwa tulio nao sasa? Huku tukijikinga kutokana na maradhi haya, tusife moyo bali tuwe na matumaini kwani subira huvutia heri.

- a) Kwa kutumia maneno yako mwenyewe na bila kupoteza maana, fupisha aya nne za mwanzo (maneno 90-100) (slsms 3 kwa mtiririko) (alama 4)
- b) Eleza mambo yanayoleta matumaini kwa wagonjwa wa **UKIMWI** kulingana na aya tatu za mwisho. (Maneno 40-50)(alama 1 kwa mtiririko)(alama 4)

3. MATUMIZI YA LUGHA

1. a) Eleza matumizi matatu ya KI na utunge sentensi moja kwa kila mojawapo.
(alama 6)
- b) Tambulisha viwakilishi katika sentensi zifuatazo, halafu uzigeuze sentensi hizo kwa wingi.
(i) Nilisoma kitabu chake
(ii) Umekuwa mwadilifu kupindukia
(iii) Alishinda nishani ya dhahabu
(alama 6)
- c) Akifisha sentensi hii:
Watu wengi wamezoea kusema ajali bwana basi yakaishia hapo lakini kufanya hivyo ni sawa.
(alama 3)
- d) Andika sentensi hizi kwa umoja
i) Mafuta haya yanachuruzika sana (alama 2)
ii) Miinuko ile ndiyo mwanzo wa milimu ya Chungu. (alama 2)
- e) Sahihisha sentensi zifuatazo (alama 2)
i) Kile kitabu kilipasuka ni changu
ii) Matofali haya yanatumiwa kwa ujenzi wa nyumba
- g) Andika sentensi hizi upya ukitumia o-ote. (alama 3)
i) Chakula kikibaki hutupiliwa mbali
ii) Kila nyumba unayoingia unapata watoto wawili
- h) Yapange majina yafuatayo katika ngeli zake (alama 3)
i) Neno
ii) Kiongozi
iii) Mate
- i) Ukizingatia nenolililo katika mabano, andika sentensi hizi atika hali ya kutendeka. (alama 2)
i) Daraja hili (vuka) tu wakati wa kiangazi.
ii) Kitabu hicho (soma) ijapokuwa sura zingine sura zingine hazimo.

- j) Tunga sentensi ukionyesha matumizi ya (alama 2)
 i) –enye
 ii)-enyewe
- I) a) Tunga Sentensi zitakazobainisha maana ya jozi za maneno zifuatazo: (alama4)
 i) Mbari
 Mbali
 ii) Kaakaa
 Gaagaa
- b) Tumia misemo ifuatayo katika sentensi; (alama2)
 i) Enda nguu
 ii) Chemsha roho
- c) Eleza maana mbili tofauti za (alama 2)
 Rudi
- d) Eleza maana ya methali
 Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni (alama 2)

102/2

KISWAHILI KARATASI 2

OCT./NOV.2003

SAA:2 ½

1. UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu mwsawali

Utandaridhi (au globalization kwa lugha ya Kingereza) ni jinsi ya maisha inayoendelea kuutawala ulimwengu wote katika karne hii ya 21. Neno utandaridhi ni neno mseto ambalo maana yake ni utamaduni uliotanda au kuenea ardhi nzima. Mtu mtandaridhi' hivyo basi ni mtu aliyebebea kikamilifu katika utamaduni huu mpya kwa jinsi moja au nyingine.

Matandaridhi hujihusisha sana katika kutandaridhisha aina moja au nyingine ya *amara* muhimu za kitandaridhi. Hizo ni kama vile biashara za kumataifa, lugha za kimataifa, aina za mavazi zilizotokea kupendwa ulimwenguni kote, muziki wa kisiku hizi, hasa vile pop, reggae, raga, rap, ambao asili yake ya hivi majuzi ni

Marekani. Muziki huo waimbaji wake hutumia, sanasana, lugha ya Kiingereza hususan kile cha Marekani na kadhalika Watandaridhi wana nyenzo zingine kadha wa kadha za kuendeshea maisha yao au kujitambulisha. Wao huwasiliana kutoka pembe moja ya duni hadi nyingine wakitumia vitumeme, yaani vyombo vitumiavyo umeme kufanya kazi vya hali ya juu, kama vile tarakilishi na simu, hata za mkono. Watu hawa hawakosi runinga sebuleni mwao, usiseme redio. Hawa husikiliza na kutazama habari za kimataifa kupitia mashirika matandaridhi ya habari kama vile BBC la uingereza CNN la marekani. Aidha watu hawa husafiri mara kwa mara kwa ndege na vyombo vingine vya kasi. *Hawa hawana mipaka*. Wale wanaohusudu utandaridhi wanaamini kindakindaki kwamba utamaduni huu wa kilimwengu umeleta *mlahaka* mwema baina ya watu binafsi, makampuni makubwa makubwa ya kimataifa na usiano bora baina ya mataifa. Watu hawa husikia wakidai ya kuwa aina hii ya utamaduni imeupigisha mbele ustaarabu wa wanadamu ulimwenguni kote. Kwa upande mwingine, *wakereketwa* wa tamaduni za kimsingi za mataifa na makabila mbalimbali ulimwenguni wanadai ya kwamba utandaridhi umeleta maangamizi makubwa ya tamaduni hizo. Kwa ajili hiyo basi, utandaridhi umeleta maangamizi makubwa ya tamaduni hizo. Kwa ajili hiyo basi, utandaridhi umesemekana kwamba unasababisha kutovuka kwa utu miongoni mwa wanadamu wote, ambao wamo mbioni kusaka pesa na kuneemesha ubinafsi. Inadaiwa pia kwamba utandaridhi umesababisha kutovuka kwa adab kwa vijana wengi ulimwenguni kote ghaya ya utovu. Huku kutovuka kwa adabu kwa vijana wengi ulimwenguni kote ghaya ya utovu. Huku kutovuka kwa adabu kwa vijana, hasa wale wa mataif yanayojaribu kuendelea, kumeleta zahama *chungu mbovu*, ikiwa ni pamoja na kuenea kwa **UKIMWI** kwa kasi ya kutisha.

- a)
  - i) Bainisha kwa kutoa maelezo kamili kwamba utandaridhi ni neno mseto. (alama 3)
  - ii) Tohoa maneno mawili kutokana na neon kutandaridhisha kisha ueleze maana za maneno hayo. (alama 2)
- b)
  - i) Nini maana ya ‘hawa hawana mipaka?’ (alama 3)
  - ii) Kwa nini watandaridhi wanpenda kusikiliza na kutazama habari kupitia BBC na CNN?

- c) i) Eleza kikamilifu maoni ya watandaridhi kuhusu utamaduni wao
(alama 3)
ii) Je, Utandaridhi unalaumiwa kwa nini katika kifungu hiki? (alama 3)
- d) Msemo: “ chungu mbovu” ni msemo wa kimtaani tu. Msemo sawa ni upi
(alama 1)
- e) Eleza maana ya maneno yafuatayo
i) Amara
ii) Mlahaka
iii) Wakereketwa (alama 3)

2. UFUPISHO

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Ukiwa mtoto unadhani ulimwengu ni kipande kimoja cha keki kilicho kitamu mithili ya asali. Hakuna dhiki, hakuna mateso, hakuna kuhuzunika kwa aina yoyote. Neno huzuni linasikika masikioni kama neno lisiloelekea kwenye uhalisia wowote. Kwa watoto dunia imejaa raha, starehe na vicheko visivyoisha. Maisha ni ahadi njema, yenye matokeo ya kufurahisha na kustarehesha tu, sio

KUDHIKISHA NA KUHUZUNISHA.

Huyu tunayemzumgumzia hapa ni mtoto mdogo ambaye hajajua kubainisha kitendekacho mkono wake wa kushoto na kile kinachofanyika hasa katika mkono wake wa kulia. Hata hivyo, jinsi mtoto anavyoendelea kukua na kufahamikiwa na mambo, vigambo na kadhia zinazoendelea katika mazingira yake, anabainikiwa na mengi machungu ambayo huleta huzuni, sio raha.

Hebu tuanze na nyumbani kwao mtoto. Aghalabu, watoto wote hupendwa kwao nyumbani, iwapo wazazi wao ni watu wangwana na wana nafasi ya kulea watoto wao bila taabu. Hata hivyo watoto huchapwa pale wanapokuwa watundu, jambo ambalo huwahuzunisha sana, japo ni wajibu wa wazazi sababu, kama isemwavyo, mcha mwana kulia hulia yeye. Pili, inajulikana wazi kwamba watoto wengi siku hizi huenda shule, huko shule, wao hupendelea sana kucheza kuliko kusoma. Ili wasome kama inavyotakikana, ni sharti waelekezwe barabara katika njia hiyo na walimu wao. Katika kuelekezwa huku, walimu wanaweza kulazimika kuwaadhibu, hasa wale watoto ambao huzembea na kutofanya kazi zao wanazopewa kufanya nyumbani kama kawaida ya mfumo wa shule ilivyo. Watoto ambao huzembea na

kutofanya kazi zao wanazopewa kufanya nyumbani kama kawaida ya mfumo wa shule ilivyo. Watoto wa aina hii wanapotiwa adabu raha hujitenga na huzuni huwatawala.

Huzuni, hivyo basi, inaonekana ya kuwa ni uso wa pili katika maisha ya mwanadamu, uso wa kwanza ukiwa raha. Na kwa hakika wanaohuzunika si watoto peke yao. Kila mtu duniani ni sharti, katika wakati mmoja au mwingine, azongwe na huzuni. Inajulikana wazi kwamba wanadamu wote hawapendi huzuni asilani na hakika kabisa, kila binadamu huchukia huzuni na kustahabu raha. Hata hivyo, raha humjia binadamu kwa nadra sana, ilhali huzuni humvamia wakati wowote, hata akiwa humo katikati ya kustarehe. Si tu, inajulikana dhahiri shahiri kwamba hakuna mtu asiyewahi kuonja huzuni, japo wapo watu wengi kweli kweli wasiowahi kuonja raha maishani mwao.

Zingatia mtoto anaezaliwa, halafu wazazi wake wanaaga dunia, pengine katika ajali, kabla mtoto mwenyewe hajaweza kujikimu. Mtoto huyu anaishi kutegemea jamaa za wazazi wake. Watu hawa wasipokuwa na nafasi wao wenyewe kimaisha pamoja na ukarimu unaohitajika basi mtoto anateseka na kuhuzunika sana katika maisha yake yote. Ama zingatia mtoto anayetupwa na mamake kijana, aliyempata bila kupanga. Hata mtoto huyu akiokotwa na kulelewa na wahisani, maisha yake yatakuwa ya taabu, dhiki na huzuni. Au zingatia mtoto anaye elelewa na mama wa kambo anayeondokea kuwa mwovu. Mtoto huyu atakayojua ni huzuni tu. Ama zingatia mtoto ambaye babake ni mlevi na unalojua ni kurudi nyumbani kufurahia kupiga watoto wote na mama yao ndipo apate usingizi mnono. Mtoto mwenye baba wa aina hiyo atakayojua ni huzuni tu, sir aha asilani.

2. a) Ukitumia maneno yako mwenyewe na bila kupoteza maana, fupisha aya nne za mwanzo (Maneno -100) (alama 10)

b) Ukizingatia aya ya mwisho, eleza hali mbalimbali zinazowatia watoto huzuni. (Maneno 40-45) (alama 6)

3. MATUMIZI YA LIGHA

- a) i) Tumia viashiria vya kutilia mkazo katika sentensi zifuatazo
i) Kibogoyo..... Ndiye anayehitaji meno ya dhahabu.
ii) Vyakula.....mvipikavyo nyinyi, nasi twavipika (alama 2)
- b) Geuza sentensi zifuatazo ziwe katika hali ya umoja
i) Huku kuimba kwenu kuzuri kutawapendez wageni (alama 1)
ii) Hii miche ni mizuri sana, itatufaa (alama 2)
- c) Unganisha sentensi zifuatazo kwa kutumia viunganishi vifaavyo.
i) Chakula hiki hakina mchuzi. Hakina chumve (alama1)
ii) Romeo aliamka. Alitazama saa yake
Akala kiamsha kinywa mbio mbio (alama 2)
- d) Ziandike upya sentensi zifuatazo kwa kufuata maagizo uliyopewa.
i) Nimemleta paka ili aue panya wote wanaotusumbua hapa kwetu nyumbani. (Anza: Panya...) (alama2)
ii) Mbwa ambaye aliripotiwa kuwa ameibwa amepatikana katika bwawa la maji (Anza: katika bwawa.....) (alama2)
- e) Andika kwa msembo halisi sentensi. Tajiri alishangaa kuwa niliweza kuubeba mzigo huo peke yangu. (alama 2)
- f) Piga mstari vivumishi katika sentensi hizi
i) Sina nguo yoyote niwezayo kuvaa (alama 1)
ii) Mtoto mwenyeweaitaleta kalamu (alama 1)
- g) Andika vitensi vinavyotokana na majina haya;
i) Mfuasi
ii) Kifaa
iii) Mharibifu (alama 3)
- h) Kanusha
i) Ungemwuliza vizuri angekujibu bila wasiwasi (alama)
ii) Andika kinyume;
Mjomba alicomeka upanga kwenye ala (alama 2)
i) Eleza maana nne-tofauti za sentensi hii;
Alinunua samaki na mtoto wake (alama 4)

- j) Eleza tofauti baina ya sentensi hizi;
i) Ningekuwa na pesa ningenunua shamba.
ii) Ningelikuwa na pesa ningalinunua shamba (alama 2)
- B a) Kamilisha tashbihi zifuatazo
i) Baidika kama
ii) Mzima kama
- b) Tumia tanakali za sauti zifaazo kukamilisha sentensi hizi;
i) Sauti ya waimbaji haikusikika tena, ilikuwa imedidima...wageni walipofika katika jukwaa.
ii) Simba ni mnyama hodari sana, akimkamata swara humrarua (alama2)
- c) Tunga sentensi mbili tofauti zinazobainisha maana tofauti kati ya:
i) Nduni
ii) Duni (alama 4)
- d) i) Mdudu anayetengeneza atandu huitwa (alama 1)
ii) Mdudu mwenye mkia ulipinda nchani ambao una sumu ni (alama 1)
- e) Andika methali moja inayotokana na maelezo yafuatayo:
Asiye na uwezo ataendelea kuwa bila uwezo hata akifanya bidii namna gani. (alama2)

102 2

KISWAHILI KARATASI 2

OCT. NOV 2004

2 ½ HOURS

1. UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Wahenga walisema “mtoto umleavyo ndivyo akuavyo.” Hii ina maana ya kuwa ukiogopa kutumia ufito kumchapa mtoto wako, ukamdekeza atadeka na hatimaye ataharibika. Methali hii ina picha yake ambyo ni, “Ukicha mwana kulia, utalia wewe.”

Hizi ni methali zilizojaa busara kubwa. Mathalini wewe ni mzazi au mtu yeyote mzima aliyetunikiwa madaraka juu ya watoto. Lakini kila wanapokiuka uadilifu au mmoja wao anapokosea wewe unambembeleza tu, basi huwa unaizorotesha tabia yake. Mwisho, mtoto huyo anaweza kuishia kuwa mtundu.

Hata hivyo, ni sharti tujue ya kwamba tuko katika njia panda hapa. Kwa upande mmoja, zamani ilichukuliwa kwamba watoto na hata wanawake watu wazima hawana akili. Kwa ajili hiyo, iwapo mwanaume mtu mzima ana jambo la kuwaeleza, njia pekee ya kuliingiza katika “akili” yao “hafifu” ni kuwatwanga ili kulikongomeza jambo hili. Ukweli ni kwamba akili ya mtoto si hafifu hata. Unaweza kusema ni kama mmea, ambao usiporutubishwa kimakusudi, ukapaliliwa vyema na kustawishwa stahiki yake, basi hudhoofu” na mwishowe kufifia.

Kwa upande mwingine, mtazamo wa kisasa ni tofauti kabisa, imethibitishwa ya kwamba wanawake ni sawa kabisa katika maumbile yao wakilinganishwa na wanaume. Kwa jinsi hiyo, kweli wapo wanawake amabo hawana mwelekeo timamu kuhusu maisha. Lakini ni kweli pia kuwa wapo wanaume watu wazima mamilioni ambao hawana akili. Kadhalika, si kweli kuwa watoto wote, kwa sababu ya umri wao tu, basi hawana akili. Ama kwa kusema kweli binadamu yeyote kuwaliwa na akili zake timamu isipokuwa wale ambao kwa bahati mbaya maumbile yamewapa akili pungufu. Hili litokeapo basi tunalikubali tu. Hatuwezi kumlaumu mtu kama huyo au muumba wake. Kwa hakika huu ndio msingi wa methali. “Akili ni nywele, kila mtu ana zake.” Vinginevyo, mtazamo wa kizamani ni taasubi kogwe tu za kiume zilizopitwa na wakati.

Aidha, kwa sababu watu wote huzaliwa na akili timamu, tena hawawi watu wazimu kabla ya kuwa watoto kwanza, mtu mzima yeyote ana hali gani ya kuwadhulumu watoto na kujipambaniza na lawama za uongo dhidi ya vijana hao kwa madai kuwa hawana akili? Na je, ikiwa hawana akili, basi ndipo waonewe? Wanyanyaswe? Hili si jambo la busara. *Kurudi mtoto kwa visa vya maonevu ni kumrudisha nyuma kiumbe huyo.* Kurudi kufaako ni kwa kupeleka mbele, sio kwa kurudisha nyuma. Kurudi kuelekezako mbele ni kwa uongozi mwafaka, uongozi ambao lengo lakeni kummulikia mtoto kurunzi ilimradi kumwongoza mtoto.

Mtoto ana haki ya kuhudumiwa kwa njia yoyote ifaayo ili akue na akili yake ikomae kikamilifu. Inafaa asomeshwe, apewe malezi bora ili naye aje aleee wengine kistahiki.

- (a) “Mapenzi yasiyo kipimo yanaweza kuwa hatari kwa mtoto.” Eleza kikamilifu
huku ukirejelea habari uliyosoma (alama 3)
- (b) Fafanua njia panda inayorejelewa na mtunzi (alama 3)
- (c) Mtoto analinganishwa na mmea katika taarifa hi, kwamba “usiporutubishwa kimakusudi, ukapaliliwa vyema na kustawishwa stahiki yake basi hudhofu.” Tahtmini kulinganishwa huku, huku ukirejelea taarifa (alama 4)
- (d) “Akili ni nywele, kila mtu ana zake.” Eleza maana ya ndani ya methali hii kulingana na taarifa (alama 4)
- (e) Onyesha kwamba unaelewa maana ya:
“Kurudi mtoto kwa visa vya maonevu ni kumrudisha nyuma kiumbe huyo” (alama 4)
- (f) Eleza maana ya:
(i) Kulikongomeza (alama 2)
(ii) Kujipambaniza

MUHTASARI

Maendeleo ya taifa hutegemea jinsi wananchi wanavyolitolea katika kulibingirisha gurudumu la uchumi wao. Kila mwanajamii anahitajika kujibidisha katika kazi au taaluma yake. Mzalendo yeyote yule hupata motisha ya kufanya kazi iwapo anaweza kupata ile kazi aliyokuwa akitamani.

Kumakinika katika taaluma Fulani si jambo jepesi na huchukua muda kutengeneza. Kwa mfano, ili mhazili apate staha ya uhazili sharti apatie ngazi mbali mbali. Mwanzo kabisa lazima kumpa fursa ya kujiunga na vyuo mbali mbali vya uhazili. Anapojiunga na vyuo hivyo ndipo safari inapoandaliwa. Kukamilisha safari hii inahitaji muda wa miaka mine- mitano. Anapohitimu kuwa tayari ameimudu shughuli hiyo. Hata hivyo, anatakiwa afanye mazoezi kila mara ili asisahau yanayohitajika katika taaluma hiyo. Wengi waliokwishapata ujuzi huo wa wale wenzao ambao katika masomo wana utaakamu kama wao. Ijapokuwa wote ni wahazili, viwango vyao ni tofauti na mishahara pia hutofautiana. Tofauti hapa ni daraja zao za vyeo. Baada ya kuhitimu na kupata vyeti vya uhazili ni rahisi kupata au kutopata kazi zenye ujira wa kuvutia. Anayefanikiwa ana sayari ya kujikakamua hasa kwa upande wa uzingatifu wa kazi kikamilifu na kutunza hadhi ya ofisi yake.

Kuna mashirika makubwa yanayojiweza kiuchumi, ambayo rasimali yake ni imara. Mashirika madogo huwa yana rasilmali yenye kuyumbayumba. Mashirika haya yana wahazili na wanafunzi ambao hupata mishahara duni. Wanafunzi wote hao hufanya kazi kwa kutokuwa na uhakika wa kulipwa mwisho wa mwezi. Watu kama hao hawawezi kutilia maanani kazi zao. Mashirika mengine hayana utaratibu maalum, wa kulipa mishahara kwa vile hutegemea utu wa mkurugenzi. Badhi ya wakuu hao huwa wabanizi na huwapunja wafanyi kazi wao. Hili ni swala nyeti ambalo linahitaji litatuliwe kwa kuwa na chama cha kupigania haki za wafanyikazi. Wakati wanapotafuta kazi, Wahazili wengi huwa ni wahitaji na hukubali chochote wanachopewa.

Wale waliobahatika kupata nafasi ya ajira katika kampuni kubwa za kimaataifa, mishahara huwa ni ya kutia moyo. Katika dunia hii wahazili wana vibarua vigumu, kwa sababu lazima wapate tajriba na uzoefu wa taaluma inayoendelea na shirika Fulani. Mhazili anapotumia msamiati usionda sambamba na shughuli za kiofisi hawasiti kufoka. Wavumilivu miongoni mwao hula mbivu. Hawa hawafi moyo bali hujitahidi zaidi ili wasikumbwe na kimbunga cha kufokewa. Kuna wengine ambao humwaga unga.

- (a) Bila kupoteza iliyokusudiwa na mwandishi wa taarifa, fupisha aya ya kwanza na ya pili (maneno 60 – 70) Alama 2 kwa mtiririko (alama 8)
- (b) Kwa kuzingatia aya mbili za mwisho, eleza mambo muhimu yanayoshughulika na mwandishi (maneno 60 – 70) alama 2 kwa mtiririko (alama 8)

3. MATUMIZI YA LUGHA

1. (a) Andika udogo na ukubwa wa jina ngoma (alama 2)
- (b) (i) Eleza namna mbili za matumizi ya alama ifuatayo ya uakifishi (;)
(alama 2)
(ii) Tunga sentensi mbili tofauti zinazoonyesha matumizi hayo
(alama 2)
- (c) Tofautisha maana ya sentensi zifuatazo
(i) Kazi yote ni muhimu
(ii) Kazi yoyote ni muhimu (alama 2)
- (d) Tunga sentensi mbilimbili kuonyesha matumizi mawili tofauti ya
I. Ka
II. Ndivyo (alama 4)
- (e) Tunga sentensi kuonyesha matumizi sahihi ya viunganishi hivi
(alama 2)
(i) Ingawaje
(ii) Ilhali
- (f) Tambulisha kielezi, kivumishi na mnyambuliko wa kitenzi katika sentensi ifuatayo:
Msichana mrembo alikuja upesi akimkimbilia dadake (alama 2)
- (g) Andika kifungu hiki kutoka usemi wa taarifa hadi usemi halisi
(alama 4)
Watoto waliambiwa na mama yao watakaporudi nyumbani waoge.
Wale, halafu waanse kusoma moja kwa moja badala ya kuharibu

wakati wao kwa kutazama vipindi vya runinga. Aliwakumbusha kuwa wanaofanya maonyesho kwenye runinga tayari wamefuzu shuleni na wameajiriwa kazi

- (h) (i) Taja vihusishi vitatu vinavyorejelea mahali, wakati na kiwango
(alama 3)
(ii) Tunga sentensi kuonyesha matumizi ya kila kihusishi (alama 3)
- (i) Andika sentensi zifuatazo upya kwa kufuata maagizo
(i) Alicheza kwa bidii akawafurahisha wengi waliohudhuria tamasha hizo
Anza kwa: Kucheza (alama 2)
(ii) Karamu hiyo ilifanya sana, kila mtu alikula chakula akatosheka
Anza kwa: chakula (alama 2)
- (j) Tunga sentensi mbili tofauti ukitumia vitenzi hivi vya silabi moja
(alama 2)
(i) Pa
(ii) La
- (k) Unda vitenzi kutokana na majina haya: (alama 2)
(i) Mtukufu
(ii) Mchumba

102/2
LUGHA
KISWAHILI
KARATASI 2
LUGHA
OKT/NOV 2005
SAA 2 ½

1. UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Nairobi, mji mkuu wa Kenya, ni jiji la maajabu na mastaajabu chungu nzima. Nadhari ya mtu anayewahi kuingia jiji hili kwa mara ya kwanza huvutiwa na huo msheheneko wa majumba ya fahari, marefu ajabu, kiasi cha minazi mitano- sita iliyounganishwa kuelekea juu mbinguni.

Jumba linalowavutia watu wengi ni lile la makongamano ya kimataifa liitwalo kwa kiingereza Kenyatta International Conference Centre. Jumba hili, hadi miaka michache ilipopita, ndilo lililokuwa refu zaidi mjini. Jumba lenyewe lina ghorofa ishirini na tisa hivi, Usipohesabu hilo pambo kama kofia kileleni mwake, linalojulikana kama mwavuli. Hata hivyo, miaka michache iliyopita jingo hili lilipitwa kwa urefu na mnara wa Nyakati (Times Tower) Mnara huo hasa ni jumba linaloafiki lakabu yake ya kikwaruza mawingu. Jumba hili lina ghorofa zisizopungua thelathini na mbili.

Mbali na majumba haya mawili, kuna majumba mengine zaidi ya ishirini katikati ya jiji ambayo, japo mengine ni mafupi kiasi, maumbo ya kustaajibisha kweli kweli. Hebu zingatia mwenyewe jumba liitwalo “mdomo wa kengele” au bell - bottom” ambalo ni vioo vitupu, toka chini hadi juu. Fauka ya haya, umbo lakeni la kipekee ulimwenguni kote. Jumba hili lina kama miguu, kisha kiuno mithili ya kinu hivi japo si mviringo. Linapaa juu, mbali sana, likichukua umbo pana kuliko lilivyo chini. Umbo la fua pana kama kengele.

Halafu rudia barabara. Hizi hazina hesabu katikati ya jiji ni pona, tena safisana. Magari yanayotumia barabara hizi ni kochokocho, ya kila aina na yanashindania nafasi.

Ajabu kubwa ya Nairobi hata hivyo ni idadi ya watu. Hakuna hasa anayejua idadi kamili ya watu wa Nairobi, lakini sio kupiga chuku ninaposema kwamba, hasa nyakati za kuelekea kazini asubuhi, kwenda kula chakula cha mchana, kuelekea nyumbani baada ya kazi na kuvuka barabara wakati wa msongamano, watu hukanyagana. Mtu anayesema kwamba watu wa Nairobi ni wengi kama chungu, au kama mchanga wa ufuo wa bahari, hati chumvi

Watu wa Nairobi, kwa tabia na mavazi, si kama watu wa kwingineko nchini Kenya. Watu hawa kuvalia nadhifu sana. Wanawake ni warembo ajabu na hutengeneza nywele zao mithili ya hurulaini peponi. Wengi huvaa suruali ndefu! Kucha zao na midomo yao hupata rangi maridadi sana. Huzungumza Kiswahili na kiingereza takriban wakati wote. Wanawake wengi ajabu huendesha magari yao wenyewe, jambo ambalo litakushangaza mara tu uingiapo jijini, hasa kama ulilelewa ukidhani maskani mwafaka ya wanawake ni jikoni peke yake, yaani kuzingatia ile falsafa kuwa “kuoa ni kupata jiko”. Wanaume nao huvaa suti safi, maridadi na shingoni wamefunga tai stahiki yao. Wanaume hao huendesha magari ya kuyaegesha karibu na afisi zao. Huingia afisini mwao kwa maringo na madaha, huku funguo za magari yao zikining’inia vidoleni. Hawa nao husema Kiswahili na kiingereza kupitia puani, utadhani ni waingereza hasa.

Kwa upande mwingine, watoto ni nadhifu kweli hasa watoto wa shule. Hawa huvalia sare zilizofuliwa na kunyoshwa vizuri kwa pasi. Wake kwa waume, shingoni huvalia tai. Watoto wa shule Nairobi huongea Kiswahili, kiingereza na Sheng, ambayo ni “lahja” yao waliyoibuni. “Luhya” hii ni mchanganyiko wa Kiswahili. Kiingereza na msamiati mchache wa lugha nyingine za wakenya zisemwazo jijini Nairobi na vitongoji vyake.

Kwa jumla, watu wote wa Nairobi hutembea kasi sana. Hawana hata wakati wa kutembea pole pole na kuangazaanga huku na huko. Iwapo wewe ni mgeni jijini, ukizubaa utapigwa kumbo na waendeleo na hamsini zao kama vile hapakutokea

jambo. Hili linapojiri, usidhani limefanywa maksudi. La, hashi ni vile tu kwamba Wanairobi hawana muda wa kupoteza.

- (a) Kwa nini majumba ya jiji la Nairobi yana majina au lakabu za kiingereza?(alama 2)
- (b) (i) Baadhi ya maajabu ya Nairobi ni barabara safi, msongamano wa magari na majumba marefu. Ongezea maajabu mengine manne (alama 4)
(ii) Watu wa Nairobi wanajipenda kweli kweli. Fafanua (alama 4)
- (c) (i) Je, unadhani watu wa Nairobi kweli hukanyagana? Eleza ni kwa nini msimulizi ametoa maelezo hayo (alama 2)
(ii) Unafikiri ni kwa nini hasa wanawake wa Nairobi wanaonekana nadhifu? (alama 3)
- (d) Kwa nini neno “lahja” limewekwa alama za mtajo? (alama 1)
- (e) Eleza maana ya maneno na tamathali za usemi zifuatazo: (alama 4)
  - (i) Nadhari
  - (ii) Linaloafiki
  - (iii) Kikwaruza mawingu
  - (iv) Waendelea na hamsini zao

2. UFUPISHO

Ujambazi wa kimataifa ni tatizo lilolowasumbua walimwengu kwa muda mrefu sana. Serikali nyingi zimetumia mapesi mengi kwa miaka mingi sana zikijitahidi kupambana na janga hii. Hata hivyo, fanaka haijapatikana wala haielekei kamwe kuwa itapatikana leo au karne nyingi baadaye.

Yumkini tatizo kubwa lililopo ni kuhusu jelezi la dhana ya “ujambazi” tena “wa kimataifa”. Hili ni tatizo mojawapo na yapo mengi sana. Tatizo la pili ni kiburi. Kuna wale watu binafsi na hasa viongozi wanachi kubwakubwa na serikali zao zilizojiaminisha kuwa ujambazi ni balaa kweli, tena belua, lakini huo ni wa huko, wala hauwezi kuwagusa licha ya kuwashtua wao.

Kulingana na maoni watakaburi hao, ujambazi ni wa watu “washenzi” wasiostaarabika, wapatikanao katika nchi zisizoendelea bado. Ujambazi pekee

wanaouona unafaa kukabiliwa ni dhidi ya mbubujiko wa madawa ya kulevya uliosababishwa na vinyangarika kutoka nchi hizo maaluni za “ ulimwengu wa tatu”. Kulingana na wastaarabu wanachi zilizoendelea, vinyangarika hivi ndivyo hasa adui mkubwa wa ustaarabu ulimwenguni na ni sharti vifagiliwe mbali bila huruma. Baada ya kusagwasagwa, ulimwengu mstaarabu utazidi kutoonoka na ahadi ya mbingu hapa ardhini itakamilika.

Imani ya watu ya kuwa ujambazi wa kimataifa. Hata iwapo upo, hauwezi kuwashtua wala kuwatingisha wao ilikuwa kamili na timamu. Ilikuwa kamili na timamu hadi hapo mwezi Septemba tarehe 11 mwaka wa 2001, ndege tatu za abiria zilipoelekezwa katika majumba mawili ya fahari, yenye urefu wa zaidi ya ghorofa mia moja na kuyatwangilia mbali. Mshtuko na kimako! Kimako kwa kuwa, kabla ya siku hiyo, wanarekani kudhai kwamba ingewezekana taifa lolote au mtu yeyote kuthubutu kuishambulia nchi yao, taifa wasifa lililojihami barabara dhidi ya aina yeyote ile ya uchokozi kutoka pembe lolote la dunia.

Hakuna ulimwengu mzima, aliyeamini kuwa marekani ingeeza kushambuliwa. Kwa ajili hiyo, mshtuko uliitingisha ardhi yote na huzuni ilitanda kote, kama kwamba sayari nzima imeshambuliwa, wala sio marekani pekee.

Mintarafu hiyo, marekani ilipolipiza kisasi kwa kuwaunguza waliokuwemo na wasiokuwemo kwa mabomu hatari huko Afghanistan, idadi kubwa ya watu duniani ilishangilia na kusherehekea. Kwa nahati mbaya, tafsiri ya shambulizi la minara- pacha ya Newyork na lile la Pentagon, uti wa uwezo wa kivita wa Marekani, ilizorota. Kuna wengi waliodhani huo ni mwanzo wa vita vya Waislamu dhidi ya Wakristo na kwa muda, Waislamu wote wakashukiwa kimakosa kuwa ni majambazi wa kimataifa.

- (a) Bila bubadilisha maana, fupisha aya tatu za kwanza (maneno 65 – 75)

Matayarisho

Nakala safi (alama 10, 2 za utiririko)

- (b) Ukizingira aya, tatu za mwisho, fafania fikira za watu wa mambo yote yaliyotokea

Baada ya Septemba tarehe 11, 2001 (maneno 65 – 75) (alama 10, 2 za utiririko)

Matayarisho

Nakala safi

3. MATUMIZI YA LUGHA

- (a) Bainisha aina ya vivumishi katika sentensi hii (alama 2)
Nyumba yangu ni maridadi
- (b) Kamilisha jedwali
Kufanya   Kufanyia   Kufanywa
Kula
Kuunga (alama 4)
- (c) Eleza matumizi ya kwa katika sentensi hii
Aliimba kwa sauti tamu (alama 1)
- (d) Andika kwa wingi (alama 1)
Pahala hapa ni pake
- (e) Eleza matumizi ya na katika sentensi:
Halima na Asha wanasaidiana (alama 3)
- (f) Huku ukitoa mifano, fafanza miundo mitatu ya majina katika ngeli ya
JI-MA (alama 6)
- (g) Onyesha (i) Kielezi (ii) kitenzi katika sentensi (alama 2)
Mvua ilinyesha mfululizo
- (h) Kanusha sentensi hii:
Tumechukua nguo chache kuuza (alama 2)
- (i) Tumia – ndi pamoja na viashiria vya ngeli kujaza mapengo
(i) Wewe _____ ninayekutafuta
(ii) Nyinyi _____ mnaoongoza
- (j) Andika sentensi hii upya kwa kufuata maagizo

- (i) Nilikuwa nimejitayarisha vizuri kwa hivyo sikuona ugumu wote
katika safari yangu.
Anza: safari (alama 2)
- (k) Geuza vitenzi hivi view majina
(i) Shukuru (alama 1)
(ii) Enda (alama 1)
- (l) Eleza maana mbili tofauti za sentensi hii
Mamake Juma na Mariamu walitutembelea (alama 2)
- II (a) Eleza maana ya:
(i) Sina pa kuuweka uso wangu (alama 1)
(ii) Ana mkono wa buli (alama 1)
- (b) Jaza jedwali
Kiume Kike
Mjakazi
Jogoo
Fahali (alama 3)
- (c) (i) Kati ya madini haya taja yale yanayopatikana baharini
Zinduna Zebaki
Lulu Ambari
Yakuti Marumaru
(alama 3)
- (ii) Haya ni magonjwa gani?
I Matubwitubwi
II Tetewanga (alama 2)
- (iii) Mbuni huzaa matunda gani? (alama 1)

102/2
LUGHA
KISWAHILI
KARATASI 2
LUGHA
OKT/NOV 2006
SAA 2 ½

1. UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Ulimwengu unapaswa kuzuka na mbinu za Kulitadarukia tatizo la umaskini ambao unakwamiza juhudi za maendeleo. Umaskini unaoyakabili mataifa yanayoendelea. Unayatosa kwenye dhiki kubwa huku mataifa ya kimagharibi yakitpiga hatua kubwa kimaendeleo. Ufa uliopo baina ya mataifa yanayoendelea na yalo yaliyoendelea kama vile Marekani, nchi za Ulaya na Ujapani unapanuka kila uchao.

Vyanzo vya umaskinin huu ni anuwai mathalan, ufusadi, uongozi mbaya, turathi za kikoloni, uchumi kuegemea mvua isiyotabarika, idadi ya watu inayoupik uwezo wa uchumi wa taifa linalohusika na ukosefu wa nyenzo na amali za kuwakwamua raia kutoka lindi la umaskini. Ukosefu adimu za ajira huchangia pia katika tatizo hili.

Jamii ya ulimwengu inapaswa kuelewa kuwa umaskini unaoathiri nchi Fulani una athari pan asana. Uvunigu unaotokana na umaskini unaweza kuweza kuwa mboji ambako matendo ya kihalifu ili kujinasua kutoka dhiki ile. Hii inaweza kuwa mbegu ya kuatika maovukama ugaidi na uhalifu wa kila aina.

Mataifa ya magharibi yanapaswa kuyaburai madeni mataifa yanayoendelea kama njia mojawapo ya kupambana na umaskini. Asilimia kubwa ya pato la kitaifa katika mataifa mengi hutumika kuyalipa madeni hayo. Katika hali hii inakuwa muhali kwa mataifa hayo kujikwamua kutokana na pingu za umaskini. Njia

nyingine ni kustahabu kutoa ruzuku za kimaendeleo badala ya mikopo kwa nchi zinazoendelea.

Kwa upande wake, mataifa yanayoendelea yanapaswa kuibuka na mikakati bora ya kupambana na umaskini. Ni muhimu pawepo na sera zinazotambua ukweli kuwa asilimia kubwa ya raia wa mataifa hayo ni maskini. Pana dharural ya kuzalisha nafasi za ajira, kupanua viwanda hususan vinavyohusiana na zaraa ambayo ni tegemeo kuu la mataifa mengi, kuendeleza elimu na kuimarisha miundo msingi. Ipo haja pia ya mataifa haya kuhakikisha kuwa mfumo wa soko huru unaotawala ulimwengu sasa huishii kuwa chanzo cha kufa kwa viwanda asilia na kuendeleza masikini zaidi. Kwa ufupi, maamuzi yote ya sera za kiuchumi lazima yazingatie uhalishi wa maisha ya raia wa mataifa hayo.

- a) Kwa nini umaskini umetamalaki katika mataifa yanayoendelea? (alama 4)
- b) Madeni yana athari gani kwa mataifa yanayoendelea? (alama 2)
- c) Ni mapendekezo yapi ambayo mwandishi anatoa kwa mataifa machanga kuhusu utatuzi wa tatizo la umaskini?
- d) Mfumo wa soko huru una mathara gani kwa mataifa machanga? (alama 2)
- e) Ukirejea kifungu, eleza maana ya:
  - i) Kulitadarukia
  - ii) Kuatika
  - iii) Kuyaburai madeni

2. MUHTASARI

Ajira ya watoto ni tatizo sugu linalokumba ulimwengu wa sasa, hasa katika nchi zinazozoendelea. Jambo la kusikitisha ni kwamba hivi ndivyo ilivyo katika nchi nyingi za ulimwengu huu. Kuna idadi kubwa ya watoto wanaojiririwa katika nyanja mbalimbali za jamii. Zipo sababu nyingi zinazowasukuma watoto kutafuta ajira barani Afrika kwa mfano, familia nyingi huishi maisha ya ufukara hivi kwamba hushindwa kuyatimiza mahitaji muhimu hususan kwa watoto. Kapanda

kwa gharama ya maisha kunazidisha viwango vya umaskini. Ukosefu wa lishe pia huwafanya watoto kutoroka nyumbani kutfuta ajira. Janga la **UKIMWI** limesababisha kuwepo kwa idadi kubwa ya mayatima wanaoshia kutafuta ajira ili kuyakimu maisha. **UKIMWI** umezifanya nyingi pia kuwaondoa watoto shule ili waweze kuajiriwa kwa lengo la kuanzisha pato la familia hizo. Watoto wengine hutoroka makwao kwa sababu ya maonevu. Maonevu haya ni kama vile kupigwa, kutukanawa kila wakati, kunyanyaswa kijinsia na kadhalika. Huko nje hutaabishwa kimwili na kiakili. Hufanyishwa kazi za sulubu zenye malipo duni au wasilipwe kabisa. Hili huwasononeshe na kuathiri afya yao.

Uundaji wa Umoja wa Afrika hivi majuzi ni hatua muhimu ya kushughulikia matatizo ya

Afrika kama vile ajura ya watoto, kuzorota kwa miundo msingi, magonjwa, njaa, umaskini, ufisadi na ukabila. Katika kushughulikia haki za watoto, nchi za Afrika hazina

budi kuzingatia masharti yalivyowekwa na Umoja wa Mataifa kuhusu haki za watoto.

Nchi nyingi za Afrika ziliidhinisha mkataba wa masharti hayo ikiwemo inchi ya Kenya.

Nchi hizi basi lazima zishughulikie haki za watoto kupitia sheria za nchi. Watoto ni rasilimali muhimu na ndio tumaini la kuwepo kwa kizazi cha binadamu.

- a) Eleza mambo yote muhimu anaazungumzia mwandishi katika aya ya kwanza
(maneno 45-50) (alama 7, 1 ya utiririko)
Matayarisho
Jibu
- b) Bila kubadilisha maana aliyokusudia mwandishi, fupisha aya mbili za mwisho (maneno 50-55) (alama 8, 1 ya utiririko)
Matayarisho
Jibu

3 MATUMIZI YA LUGHA

- a) Tunga sentensi inayodhihirisha matumizi ya ngeli ya I – I (alama 1)
- b) Changanua sentensi ifuatayo ukitumia mchoro wa matawi:
Mkulima mzembe amepata hasara (alama 4)
- c) Onyesha viambishi awali na tamati katika kitenzi: Alimchezea (alama 3)
- d) Taja sauti mbili zinazotamkiwa midomoni (alama 2)
- e) Kanusha sentensi ifuatayo:
Ningalikuwa na pesa ningalinunua nyumba (alama 2)
- f) Kitenzi fumbata kiko katika hali (kauli) ya (alama 1)
- g) Tunga sentensi ukitumia kielezi cha
i) Wakati (alama 1)
ii) Mahali (alama 1)
- h) Andika sentenzi zifuatazo kulingana na maagizo uliyopewa (alama 1)
i) Mhunzi mrefu alishinda tuzo (Anza kw: tuzo... (alama 1)
ii) Mwanafunzi huyu anasoma Kifaransa. (Anza kwa kiashiria kisisitizi)
- i) Sentensi hizi ni za aina gani?
i) Lonare anatembea kwa kasi. (alama 1)
ii) Halima anaandika hali Ekomwa anasoma (alama 1)
- j) Tunga sentensi moja ukitumia neon “seuze” (alama 1)
- k) Bainisha Kirai Nomino na Kirai Tenzi katika sentensi:
Jirani mwema alinipa chakula (alama 2)
- i) Unda nomino kutokana na vitenzi:
i) Chelewa (alama 1)

- ii) Andika (alama 1)
- m) Onyesha hali katika sentensi zifuatazo:
- i) Henda mvua ikanyesha leo. (alama 1)
- ii) Miti hukakwa kila siku duniani. (alama 1)
- n) Unganisha sentensi zifuatazo ukitumia neon “japo”
- i) Selina alijitahidi sana .
- (ii) Selina hakushinda mbio hizo (alama 1)
- o) Andika kinyume cha:
- Mwise alikunja nguo alizokuwa ameanika (alama 2)
- p) Sahihisha sentensi:
- Mtoto ambaye niliyemsomesha ameasi jamii (alama 1)
- q) andika katika msembo wa taarifa. “Sitathubutu kumpa pesa zangu”
- Mkolwe alisema. (alama 2)
- 2)
- r) Tunga sentensi kuongyesha tofauti kati ya vitate vifuatavyo (alama 2)
- Suku na zuka**
- s) Eleza matumizi ya ritifaa katika: ‘N’ shamchukua (alama 2)
- t) Andika **udogo** na **ukubwa** wa neno ‘kiti’ (alama 2)
- u) Eleza matumizi ya “na” katika sentensi: (alama 2)
- Sofia na Raeli wanaandaliwa chai na mpishi

4 ISIMU JAMII

Soma kifungu kifuatacho ujibu maswali yanayofuata.

Kwa mujibu wa sheria kifungu nambari 3 sehemu ya A ya sheri za nchi, umepatikana na hatia ya kutatiza utulivu wa raia wapenda amani kwa kuwatusi na kutisha kuwapiga.

Kiongozi wa mashtaka amethibitisha haya wa kuwaleta mashahidi ambao wametoa ushahidi usiotetereka kuhusu vitendo vyako katika tukio hilo. Korti hii imeonelea una hatia na imeamuru ufungwe jela kwa muda wa miaka miwili bila faini ili liwe funzo kwako na kwa wenzako wenye tabia kama zako. Una majuma mawili kukata rufani.

- a) Lugha iliyo katika kifungu hiki hutumika katika muktadha upi? (alama 1)
- b) Toa ushaidi wa jibu lako (alama 3)
- c) Zaidi ya sifa zilizo katika kifungu hiki, eleza sifa zingine sita za matumizi ya ligha katika muktadha huu. (alama 6)

102/2
LUGHA
KISWAHILI
KARATASI 2
LUGHA
OKT/NOV 2007
SAA 2 ½

1. UFAHAMU

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali

Takwimu ambazo zimetolewa na shirika la kazi la kimataifa (ILU) zinaonyesha kuwa ulanguzi wa watoto umetangaa hususan katika mataifa yanayoendelea. Ipo tumbi ya sababu za kuelezea kwa nini biashara hii imeshamiri.

Athari mojawapo ya utandawazi ni kuunda mtandao mpana ulimwenguni.

Mtandao huo unaweza kutumiwa kwa njia chanya au njia basi. Njia chanya ni zile zinazokiliwa

kuwafaidi wanajamii kwa kuendeleza ubinadamu na kuboresha hali ya maisha kiuchumi, kisiasa na kitamaduni, Maarifa yanayosambazwa huweza kuwa chachu ya kuumua ari va maendeleo. elimu na mafanikio katika mataifa mengi ulimwenguni. Njia hasi ni zile ambazo maarubu yake ni kuwanufaisha wachache huku zikiwahasiri wengi.

Kuwepo kwa mtandao kunawapa wenye niatule kama usafirishaji na ulanguzi wa watoto fursa ya kuzitosheleza hawaa zao. Wanaoshiriki katika biashara hii huongozwa na pashau ya utajiri, Hawachelei kuwalangua watoto wanaochimbukia mataifa ya kimaskini huko ugaibuni wanakozongomezwa kwenye madanguro, kufanyishwa kazi za sulubu na za kitopasi na kuiishi maisha duni.

Asilimia kubwa ya watoto hurubuniwa kwa ahadi ghushi za kujiendeleza kimasomo. Wengine huuzwa kutokana na msaada wa jamaa zao wanaotovukwa na utu na kuwa mawakala katika amali hii ya kusikitisha. Biashara hii huweza

kusahilishwa kwa kuwepo kwa mfumo fisadi wa kisheria, msambaratiko wa muundo wa jamaa na ubinafsi wa kijamii.

Ipo haja kubwa ya ushirikiano wa mataifa alkulihali kuikomesha biashara hii haramu. Jamii ya ulimwengu isipofanya hivi. itakuwa imekitia kizazi kizima kitanzi na kuitumbukiza kesho yake kwenye matatizo kathiri.

(a) Ni kwa jinsigani utandawazi umechangia katika biashara ya ulanguzi wa watoto?

(alama 2)

(b) Mwandishi wa kifungu anapendekeza hatua zipi kusuluhisha tatizo la ulanguzi wa watoto?

(c) Eleza jinsi watoto wanaolanguliwa wanavyoishi huko ughaibuni. (alama 3)

(d) Kulingana na muktadha, kifungu chachu ya kuumua ari ya maendeleo" kina maana gani? (alama 2)

(e) Jamii isiyosuluhisha tatizo la ulanguzi wa watoto itakuwa na hatima gani?

(alama 3)

(f) Eleza maana ya

(i) maarubu

(ii) pashau...

(alama 2)

MUHTASARI

Ubinafsishaji wa mashirika yaumma ni nguzo kuu katika ulimwengu wa leo. Kimsingi, ubinafsishaji ni hatua na harakati zinazochukuliwa kupunguza kushiriki kwa serikali katika uendeshaji wa mashirika na kuhimiza kupanuka kwa sekta ya kibinafsi.

Serikali huweza kuhimiza, kutokana na uuzaji, uhawilishaji wa mali kutoka umiliki wa umma hadi kwenye umilikaji wa sekta ya kibinafsi. Aidha, serikali inaweza kuuza hisa zake kwenye mashirika ya umma. Njia nyingine ni kuchochea ugavi wa zabuni kupitia kwa mikataba ambayo inashindaniwa na mashirika au kampuni tofauti. Lengo kuu la ubinafsishaji ni kuigatua nafasi ya serikali katika utendakazi wa uejideshaji wa mashirika.

Uuzaji wa mashirika ya kiserikali au hisa huwa chanzo cha mapato yanayoweza kutumiwa kuendesha miradi mingine. Hii ni njia ya kupunguza hanja ya serikali inayotokana na uendeshaji wa mashirika yasiyoleta faida. Ubinafsishaji huzuia uwezekano wa kuingiliwa kwa mashirika na wanasiasa, huimarisha utamaduni mpya wa muundo wa mashirika na huvunja uhodhi wa kiserikali. Ubinafsishaji huweza kuatika mbegu za ujasiriamali wa raia, kutamani kuanzisha amali tofauti.

Ubinafsishaji huweza kuyaruhusu mashirika ya kimataifa kutwaa mashirika muhimu nchini, kufutwa kazi kwa wafenyikazi na kuongezeka kwa umaskini. Ubinafsishaji wa sekta zinazohusiana na elimu na afya huweza kuathiri vibaya wenye mapato ya chini.

Ubinafsishaji haumaanishi ufanisi wa utendakazi wa makampuni na mashirika. Aidha, ikiwa haupo utaratibu mzuri wa kutathmini au kupima thamani za hisa pana uwezekano wa hisa zinazouzwa kupewa thamani ya juu au ya chini.

- (a) Bila kupoteza maana iliyokusudiwa na mwandishi wa kifungu, fanya muhtasari wa aya ya kwaza na ya pili. (maneno 35 - 40} (alama 6, I ya utiririko)

Matayarisho
Nakala safi

- (b) Dondoa hoja muhimu zinazojitokeza katika **aya ya** tatu na ya nne (maneno 45 - 50) alama 9, 1 ya utiririko)

Matayarisho
Nakala safi (alama 2)

MATUMIZI YA LUGHA

- (a) Tunga sentensi moja ukitumia nomino dhahania.
- (b) Eleza maana mbili za sentensi ifuatayo:
Hawa ni watoto wa-marehemu Bwana Nzovu na Bi Makambo. (alama 2)
- (c) Unda nomino moja kutokana na kitenzi "ghafilika". (alama 1)
- (d) Andika kwa wingi: Nyundo hii imevunjika mpini wake. (alama 1)
- (e) Ainisha sentensi ifuatayo ukitumia jedwali.
mvulana mrefu anavuka barabara. (alama 3)
- (f) Tunga sentensi moja moja kuonyesha tofauti kati ya vitate vifuatavyo.
(alama 2)
- (i) Karama
- (ii) Gharama
- (g) Tambua na ueleze aina za vivumishi katika sentensi zifuatazo:
- (i) Mtoto mwenyewe alienda shatnbani. (alama 1)
- (ii) Kazi yetu haihitajiki shuleni. (alama 1)
- (h) Koloni/nukta mbili (:) hutumiwa katika kuorodhesha, Onyesha matumizi
mengine
matatu ya koloni (:) (alama 3)
- (i) Tunga sentensi itakayoonyesha matumizi ya kihusishi cha a-unganifu.
(alama 2)
- (j) Bainisha kishazi huru na kishazi tegemezi katika sentensi ifuatayo
'Mkulima
aliyepanda wakati ufaao amepata mavuno mazuri. (.alama 2)
- (k) Ainisha viainbishi katika neno: kujidhiki. (alama 2)
- (l) Tambua na ueleze aina za vitenzi katika sentensi ifuatayo
'Kalamu aliyokuwa nayo mwalimu ni va mwanafunzi. (alama 2)

- (m) Andika viwakilishi ngeli vya nomino zituatazo:
- (i) Chakula (alama 1)
  - (ii) Kwetu (alama 1)
  - (iii) Badilisha sentensi ifuatayo ili iwe katika hali ya kuamuru.
Baba ingia ndani (alama 2)
- (o) Eleza maana ya sentensi
'Ningalikuwa na pesa ningalinunua nyumba na ningalistarehe'. (alama 2)
- (p) Fafanua aina za hali zinazotumika katika sentensi hizi.
- (i) Mwimbaji aliimba, akacheza na akaehanganisha sana. (alama 1)
  - (ii) Sharigazi huja kila mara. (alama 1)
- (q) Tunga sentensi MOJA itakayoonyesha maana. mbili tofauti za neno pembe.
(alama 2)
- (r) Andika katika msembo wa taarifa "Nitakuarifu nikimwona", Elma alisema,
(alama 3)
- (s) Nyambuakitenzi "ota" kama kinavyotokea katika kirai "ota ndoto" ili tofauti
tatu zijitokeze: (alama 3)

4. Isimu Jamii

Huku ukitoa mifano mwafaka. fafanua kaida tano katika jamii ambazo matumizi ya lugha hutegemea. (alama 10)

102/2
LUGHA
KISWAHILI
KARATASI 2
LUGHA
OKT/NOV 2008
SAA 2 ½
1 UFAHAMU

Soma makala yafitatayo kisha ujibu maswali.

Kuna aina kuu za hisia zinazotawala na kuongoza maisha ya mwanadamu: kuona, kusikia, kugusa, kuonja na kunusa. Ni vigumu kusema ni hisia gani muhimu kuzidi nyingine ingawa ni dhahii alhari kubwa humuangukia mabuluku asiyeweza kuona. Inasemekana kuwa mishipa ya fahamu inayounga ubongo na macho ni mikubwa zaidi kuliko mishipa ya fahamu inayounga ubongo na viwamfao vya masikio. Na katika maisha na nyembo zakila siku kuona hupewa uzito mkubwa minghairi ya **kusikia** Pengine basi sio ajabu. kama itakavyobainika punde baadaye. kuwa kazi nyingi za fasihi andishi zimeelemea mno katika hisia hii kana kwamba zile nyingine kuu hazipo kabisa. Hakika hili ni kosa. Maana kusikia kugusa, kuonja. na kunusa nako ndiko humkamilisha mwanadamu aweze kuyafaidi maisha yake. Na hata mbele ya sheria, ushahidi huweza kutolewa mintaraf u ya kusikia, kugusa, kuonja na kunusa alimradi shahidi awe amesikia, kugusa. kuonja. au kunusa mwenyewe. Ushahidi wa kuambiwa haukubaliwi.

Kwa hivyo basi kazi ya sanaa ambayo itazituma fikra za msomaji zihisi kuona, kusikia, kuonja kugusa, na. kunusa matendo na mazingira yanayosimuliwa humpeleka msomaji huyo katika mipaka na nyanja za juu za ufahamu na furaha.

Kila hisia ina umuhimu wake kutokana na mazingira ya tukio linalohusika ati kusimuliwa. Maana kazi zote za sanaa hutokana na matendo na maisha ya watu ambao katika matukio, visa na mazingira yao hutumia hisia zao zote tano ama kwa pamoja au kwa nyakati mbalimbali. Ili basi msomaji aweze kupata mandhari kamili, na hata yeye mwenyewe ashiriki katika matukio yenyewe kwa kuchukua, kuonea huruma. n.k muhimu, kabisa ya yote, apate hisia zote hizo tano. Kazi ya sanaa inayojihusisha na hisia moja tu au mbili huwa muflisi. kisanii kwa vile

inashindwa kuwasilisha mandhari za hali halisi kwa msomaji. Je, mara ngapi nyoyo zetu husononeka au kuripukwa kwa maya kwa sababu ya sauti ndogo tu ya ndege aliaye pekee nyikani, au nyimbo yazamani? Sauti ya ndege huweza kuieta majonzi ya mtaka mingi mno ya utotoni wakati ambapo mtu alifiwa na mzazi, ndugu, jamaa au sahibu wake. Kadhalika nyimbo ya kale huweza kuchimbua ashiki ya zamani baina ya wapenzi. au kutonesha jeraha la masaibu na madhila yaliyopita. Na wala sio nyimbo na sauti ya ndege tu, pengine hata" hanifu ya maua huwa na nguvu za kumbukumbu kubwa mno.

Licha ya yote hayo, matumizi ya hisia nyingi yanasaidia kujenga mandhari kamili ya tukio katika akili ya msomaji Mathalan badala ya kuelezwa tu kuwa paliandaliwa chakula kizuri. msomaji anaelezwa vitu ambavyo vimeandaliwa pamoja na hamfu yake. Au badala ya kuambiwa mtu fulani alikuwa na wajihi wa kutisha. huelezwa na kuelewa vyema zaidi kwa kuainishia jinsi pua macho, rangi, nywele, mdomo na meno ya mtu huyo yalivyo. Na hivyohivyo kwa mifano mingine kadha wa kadha kama vile hasira na ucheshi. Kutokana na maelezo ya kutosha ya hisia msomaji huweza kumuashiki ianabi. au akadondokwa na ute kutamani chakula ambacho hakipo mbele yake.

Na sio hivyo tu. Hisia zinazotumiwa huweza kumfanya msomaji atafakari zaidi. Ataweza kufikia uamuzi kuhusu picha zinazochorwa kutokana na hisia mbalimbali na wafa sio kauli za mkatomkato za mwandishi kama ilivyogusiwa hapo juu. Kauli za mkatomkato sio tu hudumaza sanaa, bali pia hudhalilisha hata akili ya msomaji kwani unbuji wa mwandishi ni pamoja na kufanya matendo na mazingira anayoyasimulia yawasilishe na kuwakilisha fikira za wahusika wake na hata zake mwenyewe.

Hivyo ni dhahiri kuwa hisia humsaidia msomaji kuzama katika matendo na kuelewa fikra za mwandishi mwenyewe, asili na makazi yake, kuwadadisi na kuwaelewa wahusika wenyewe,n.k.

Makala kutoka: Safari, A J. 'Hisia Katito Fasihi Andishi
Katika Mutokozi M.Mna Aftfw? ong o (Wah.)
(1993:331 Fasihi uandishi na uchapishaji Dar-es-
Salaam; Dar-cs-\$alaam Univ. Press

- (a) Taja na ueleze uwanja ambao hutilia mkazo hisia zote. (alama 3)
- (b) Kwa mujibu wa kifungu hiki, ni nini matokeo ya kusesitiza hisia ya kuona katika fasihi andishi? (alama 2)
- (c) (i) Mwandishi ana maoni gani kuhusu kazi nzuri ya sanaa. (alama 2)
 (ii) Maoni hayo yana umuhimu gani? (alama 4)
- (d) Eleza maana ya maneno haya kama yalivyotumiwa katika kifungu ulichosoma.
 (i) muflisi kisanii .....
 (ii) jeraha la masaibu.....
 (iii) kumuashiki janabi.....
 (iv) umbuji.....
 (alama 4)

2. UFUPISHO

Uchumi wa soko huria ni hali ya kiuchumi ambapo itokeapo amali, shughuli na harakati zote za kiuchumi ghairi ya zile ambazo ni za lazima kwa serikali au dola kama ulinzi, sheria na mpangilio mzima wa jamii, huwa huria kwa watu binafsi. Msingi wa soko huria, sifa kuu ya utandawazi, ni kuibua na kudumisha mazingira na hali zinazochoea na kumruhusu mtu yeyote kuongozwa na hawaa, au matamania ya kibiashara anayoyaona sawa pasi na hofu ya kuingiliwa na udhibiti wa serikali.

Mazingira hayo yanawapa watu satua ya kufanya maamuzi kuhusu hatima yao ya kiuchumi. uamuzi kuhusu suala la ajira yao, matumizi ya mtaji - kipato na harija zake, na uwekezaji mzima. Suala mojawapo linaloibuka kuhustana na mfumo wa soko huria ni kuweka mipaka bainifu na wazi baina ya amali na shughuli zinazohusishwa na serikali na zile ambazo huachwa huria kwa watu. Kwa mfano, inaaminiwa kuwa haki ya kuishi na kulindwa dhidi ya shambulizi, liwe la kijambazi au la kigaidi, ni ya kimsingi ambayo haiwezi kuhusishwa na uwezo wa kiuchumi wa mtu binafsi. Aidha huduma za kimsingi za afya nazo zinaingia katika kumbo hili. Ikiwa huduma hizi zitaachwa huria pana uwezekano mkubwa kuwa zitaishia kuwa istihaki ya wenye mtaji na kipato cha'juu tu.

Licha ya kuwepo kwa sheria au kanuni huria kutoka nyanjamaalum. hutokea hali ambapo udhibiti wa kiserikali ni lazima. Hili hutokea pale ambapo ipohaja ya kuyalinda mazingira hasa kuiokana na tichnfiizi wa viwandu au rasiia. Aidha mhibiti htio ni laziina pale ambapohaki za watu wengine zinahusika; yaani ikiwa uhuru wa hata mtu mmoja unaadhirika kutokana na sera hizo. pana haja ya kuingilia ili kuisawazisha hali yenyewe.

- (a) Andika kwa muhtasari maana ya uchumi wa soko huria kulingana na taarifa hii
(maneno 25-30) (alama 5. I ya mtiririko)

Matayarisho

Jibu

- (b) Eleza mawazo makuu yanayojitokeza katika aya ya pili na ya tatu.
(Maneno 70-75) (alama 10, 3 za mtiririko)

Matayarisho

Jibu

3 MATUMIZI YA LUGHA

- (a) Tambua **mzizi** katika neno

Msahaulifu

(alama 1)

- (b) Tunga sentensi ukitumia **kivumishi cha nomino**

(alama 1)

- (c) Andika kinyume cha:

Wasichana watatu wanoingia darasani kwa haraka. (alama 2)

- (d) (i) Fafanua maana ya "**mofimu huru**" (alama I)

(ii) Toa mfano inmoja wa mofimu huru

(alama 1)

- (e) Tambua kiambishi awali na tamati katika neno alaye.

(alama 2)

- (f) Tumia kirejeshi-amba-kuimganisha sentensi
zifuatazo
- (i) Mwanafunzi yule ni mrefu.
- (ii) Mwanafunzi yule amepita mtihani. (alama 2)
- (g) Sahihisha sentensi hii:
Wayayanguimepotea..... (alama 1)
- (h) Taja aina ya yambwa iliyopigiwa mstari katika sensensiifuatayo:
Mpishi anampikia nigeni waji vizuri. (alama 1)
- (i) Neno "Chuo" lina maana ya "Shule inayotoa mafunzo maalum ya kazi fulani Tunga sentensi mbili kubainisha matumizi mengine mawili ya neon hili. (alama 2)
- (j) Ibadilishe chagizo ya mahali kwa ile ya wakati katika sentensi ifuatayo:
Mchezaji aliucheza mpira mjini Malindi. (alama 1)
- (k) Eleza maana mbili za .sentensi:
Yohana alimpigia Husha mpira. (alama 2)
- (l) Kanusha:
Sisi tumemaliza kujenga nyumba ambayo ingalikuwa yake angalifurahi. (alama 1)
- (m) Unda nomino kutokana na:
(i) Zingua..... (alama 1)
(ii) Tosa ..... (alama 1)
- (n) Ichoree vielelezo matawi sentensi:
Paka mdogo amepanda mchungwani.
- (o) Tumia kihusishi badalia kutunga upya senten.si hii:
Mgeni yuko katika nyumba, (alama 1)
- (p) Unda kitenzi kutokana na neno "sahili.....(alama1)
- (q) Eleza tofauti kati ya sauti [z] na [d] (alama 2)
- (r) Tambua aina ya **kitenzi** kilichopigiwa mstari katika sentensi.
Mzee huenda anacheza kamari. (alama 1)

(s) Badilisha kiwakilishi kimilikishi kwa kiwakilishi kionyeshi katika sentensi:

Chake kilipatikana nchini. (alama 1)

(t) Tumia mfano mmoja mmoja kutofautisha baina ya sentensi sahili na ambatano.(alama 4)

(u) Tungasentensi itakayodhihirisha matumizi ya kielezi cha nomino.(alama 1)

(v) Andika kwa wingi:

Mvua imebornoa nyumba ya jirani. (alama 1)

(w) Akifisha kifungu kifuatacho:

huenda serikali iwazie kuidhibiti bei ya petroli hatuwezi kuyaruhusu makampuni ya

petroli kuunyanyasa umma alisema waziri wa kawi bei ya petroli imeongezwa mara nnekatika kipindi cha mwezi mmoja (alama 4)

ISIMUJAMII

Eleza huku ukitoa mifano sifa tano za kimsingi zinazotambulisha sajili ya mazungumzo, (alama 10)

102/2
LUGHA
KISWAHILI
KARATASI 2
LUGHA
OKT/NOV 2009
SAA 2 ½

1. UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali.

Wanasaikolojia wanabainisha kati ya sehemu mbili kuu katika akili ya binadamu: Ung'amuzi na ung'amuzibwete. Ung'amuzi ni sehemu ya ubongo ambayo kimsingi hupanua na kudadavua yanayotendeka hususan mchana. Ung'amuzibwete ni kibinimethali chake; hufanya kazi wakati binadamu anapolemazwa na usingizi. Baadhi ya mambo anayoshuhudia binadamu mchana yanaingia kwenye ung'amuzibwete wake na kutokeza katika ndoto zake usiku.

Kwa mujibu wa mawazo ya Sigmund Freud, mwanasaikolojia wa jadi anayechukuliwa nawengi kama mwasisi wa taaluma ya saikolojia, mambo yanayopatikana katika unga'amuzibwete mambo yana sifa hasi. Freud alidahili kuwa binadamu huyaficha na kuyabania kwenye ung'amuzibwete mambo ambayo hawezi juyasema kadamnasi. Alieleza kuwa matamano yasiyokubalika, makatazo ya jamii, fikra na kauli zilizoharamishwa na miko ya kijamii hubanwa katika ung'amuzibwete. Shehena hiyo ndiyo inayochipuza kwa njia ya ishara za ndoto, mitelezo ya kauli, yaani maneno au kauli zinazotukoka bila wenye kukusudia, ishara na lugha ya kitamathali katika uandishi wa kibunifu na kadhalika.

Ung'amuzibwete un uwezo mkubwa wa kuathiri matendo ya binadamu. Huu ndio msingi unaowafanya wanasaikolojia wengi, akiwepo Freud, kusema kuwa tajiriba ya motto inaweza kufichwa kwenye sehemu hiyo na hatimaye kuishia kutokeza katika utu uzima wake. Kwa kuwa tunapoingiliana na binadamu wenzetu

kila siku tunayang'amuzibwete unapotawala binadamu wenzetu watahindwa kutuelewa. Hii ndiyo hali anayokuwa nayo mwendawazimu. Ung'amuzibwete wake hutawala. Sisi tunaotawaliwa na ung'amuzi tunashindwa kumwelewa; naye bila shaka anashindwa kutuelewa.

Carl Gustav Jung, aliyewahi kuwa mwanafunzi wa Freud, aliupinga mwelekeo wa Freud wa kuungalia ung'amuzibwete kama jaa la mawazo mabaya, matamania, fikira tuli na dhana ambazo ni hasi. Jung alizuka na dhana mbili muhimu: Ung'amuzibwete wa kibinafsi na ung'amuzibwete jumuishi. Alisema mambo, fikira na uzoefu wowote mbaya unaomuhusu mtu binafsi. Dhana ya ung'amuzibwete jumuishi aliitumia kuelezea sehemu ya akili ya binadamu ambayo inamfanya ayatende matendo Fulani kama binadamu wenzake licha ya tofauti zao kiwakati na kijiografia. Kwa mfano, binadamu wengi wana sherehe za kuzaliwa motto, kuoza, ibada au mviga unaohusiana na kifo licha ya tofauti zao. Jung alisema kuwa kinachochochea hali hii ni urithi Fulani wa kila mwanadamu. Urithi huo unapatikana katika ung'amuzibwete jumuishi.

Upo mwafikiano kati ya wataalamu hawa wawili kuwa ung'amuzibwete una uwezo wa kuathiri ung'amuzi matendo ya binadamu ya king'amuzi. Wanasaikolojia wanashikilia kuwa binadamu hawezi kukamilika bila kuzihusisha sehemu zote mbili kwa sababu zinaathiriana.

- a) Kwanini ung'amuzibwete unaelezwa kama kinyme cha ung'amuzi? (alama 2)
- b) Eleza mtazamo wa Freud kuhusu ung'amuzibwete. (alama 3)
- c) Kwa mujibu wa Freud yaliyomo kwenye ung'amuzibwete hudhihirika vipi? (alama 4)
- d) Eleza tofauti ya mawazo kati ya Sigmund Freud na Carl Gustav Jung. (alama 4)
- e) taja hoja inayowafungamanisha Jung na Freud. (alama 2)

2. MUHTASARI

Utaifa ni mshikamano wa hisia zinazowafungamanisha watu wanaoishi katika taifa moja. Taif huundwa na watu wanaoishi katika nchi moja na ambao wanajitambua kisiasa kama watu wenye mwelekeo, mwono na hatima sawa. Utaifa umejengwa kwenye hisia za mapenzi kwenye hisisia za mapenzi kwa nchi na utambuzi wa kwamba rangi, cheo, hadhi, eneo, kabila au tofauti nyinginezo baina ya watu wanaoishi katika nchi moja si sababu ya kuwatenganisha.

Nchi moja huweza kuwa na watu wa makabila tofauti, wenye matabaka ya kila nui na mawazo ainat. Watu hao wanapotambua kuwa kuna sherisi nyinyine inayowaunganisha kama fahari ya kuwa watu waochi hiyo, falsafa na imani sawa ambayo ishara yake kuu ni winbo wa taifa na kuwa tofauti kati yao muhimu huwa wamefikia kuunda taifa.

Mhili mkuu wa utaifa ni uzalendo. Uzaleno ni mapenzi makubwa aliyo nayo mtu kwa nchi yake. Malezi haya ndiyo yanyoongoza matendo yake, matamania yake, mawazo yake, itikadi yake mwonoulimwengu wake na muhimu zaidi mkabala wake kuihusu nchi yake na hatima ya nchi yenywe. Uzalendo ni nguzo muhimu sana ya taifa. Mzalendo hawezi kuyatenda mambo yanayoweza kuletea mkama nchi yake.

Matendo ya mzalendo huangazwa na mwenge wa mema anayoitakia nchi au taifa lake. Hawezi kushiriki kwenye harakati na amali ambazo zinahujumu au kufumua mshikamano wa taifa zima au kutawaliwa na kitiba cha kutaka kujinufaisha yeye mwenyewe au jamii yake finyu. Matendo ya mzalendo wa kitaifa yanaongozwa na mwelekeo wa kuiboresha nchi yake. Swali linalomwongoza mtu huyo ni: nimeifanyia nini nchi yangu au taifa lahgu? Alhasili mtu anayeipenda nchi yake hawezi kuongozwa na umero wa kibinafsi tu wa kujilimbikia mali, ujiri au pesa. Yuko radhi kuhasirika kama mtu binafsi ili taifa au nchi yake inufaike.

Utaifa ni mche aali ambao unapaliliwa kwa uzalendo, kuepuka hawaa za nafsi, kusinywa na taasubi za kikabila na kuach tama ya kujinufaiha. Hali hiyo

inapofikiwa, hatima ya wanajamii wa taifa linahusika huwa nzuri na mustakabali wao na wa vizazi vyao huwa wa matumaini makubwa.

a) Dondoa sifa kuu za utaifa. (maneno 40- 50) (alama 6, 1 ya mtiririko)
matayarisho.
Jibu

b) kwa kutumia maneno kati ya 60-70, onyesho misingi ya kumtathmini mzalendo.

(alama 9, 1 ya mitiriko)

Matayarisho .
Jibu

3. MATUMIZI YA LUGHA

a) andika sentensi mbili zifuatazo kama sentensi moja kwa kutumia kiwakilishi kirejeshi.

i) duka la Bahati lina bidhaa nyingi

ii) Juma anafanya kazi katika duka la Bahati. (alama 2)

b) i) Eleza matumizi mawili ya kiambishi –ji- (alama 2)

ii) tunga sentensi moja kuonyesha moja ya matumizi hayo. (alama 2)

c) Tumia visawe vya maneno yaliyopigwa mstari kuandika tena sentensi ifuatayo:

Ukuta umemweumiza mvulana alipokuwa akiuparaga (alama 3)

d) chora vielelezo matawi vya sentensi ifuatayo:

Bakari, Roda na Hirsi wamefurahi kupita mthani. (alama 4)

e) Tambua sauti ambazo si za ufizi katika sauti hizi.

M, t, n, z, gh. (alama 1)

f) Tunga sentensi sahihi ukitumia –fa- katika hali ya mazoa. (alama 2)

- g) Onyesha kwa kupiga mstari iliko shadda katika maneno mawili yafuatayo:
i) Malaika
ii) Nge (alama 2)
- h) Eleza maana mbili za sentensi:
Kiharusi chake kimewaitia hofu. (alama 2)
- i) tunga sentensi ukitumia kielezi cha jinsi cha nomino ifuatayo:
Uganda (alama 2)
- j) Bainisha sentensi sahili zilizo katika sentensi mseto ifuatayo:
Hamali ambaye ameugua alisema kuwa angekwenda hospitali jana
(alama 3)
- k) Andika ukubwa wa sentensi:
Ndovu wa Kiafrika ameharibu kichaka (alama 2)
- l) Iandike tena sentensi ifuatayo bila kutumia vitenzi visaidizi
Wachezaji huenda wakawa wanaweza kushinda mchezo wa leo.
(alama 2)
- m) andika kw msemu halisi: Baba alipotuuliza kama tungependa kwenda
Mombasa wakati wa likizo tulimjibu kwamba tulitaka kwenda
Kisumu
kwa kuwa tulikuwa hatujalionga Ziwa Victoria. (alama 3)
- n) Huku ukitoa mifano mwafaka onyesha matumizi mawili ya kinyota(*)
katika sarufi ya Kiswahili. (alama 3)
- o) Kanusha sentensi ifuatayo:
hapo napo ndipo nitakapo. (alama 1)

p) andika kinyume cha:
furaha amehamia mjni. (alama 1)

q) andika maneno yafuatayo katika kauli zilizoonyeshwa katika mabano

<u>Neno</u>	<u>Kauli</u>	Jibu

i) Imba (tendesha).....

ii) choka (tendea) .....

ISIMU JAMII

Eleza majukumu matano matano ya Kiswahili kama lugha ya Kitaifa na Kimataifa. (alama 10)

102/2
LUGHA
KISWAHILI
KARATASI 2
LUGHA
OKT/NOV 2010
SAA 2 ½

1 UFAHAMU (alama 15)

Soma kifungu kifnatacho kisha ujibu maswali

Suala la mahusiano ya wanadamu katika jatnii, uainishaji wake na udhihirikaji wake limewashughulisha wataalamu wa elimu jamii kwa dahari ya miaka. Suala hili huwatafakarisha wataalamu hao kutokana na umuhimu wake katika maisha ya binadamu. Msingi mkuu wa uainishaji wa mahusiano hayo ni kukichuza kipindi cha mahusiano yenyewe. Yapo mahusiano baina ya waja ambayo yanachukua muda mfupi, kwa mfano saa au dakika chache, na mengine ambayo huenda yakachukoa miaka ayami.

Mahusiano ya muda mrefu kabisa ni vale yanayojulikanakama mahusiano ya kudumu. Inamkinika kudai kuwa miundo ya kijamii, kisiasa na kiuchumi huweza kuyadhibiti mahusiano hayo kwa kiasi kikubwa. Watu wengi huitakidi kuwa uhusiano uliopo baina ya mtu na jamaa yake utachukua muda mrefu, na kwa hiyo ni uhusiano wa kudumu. Hali hii hutokana na uhalisi kuwa tunahusiana na jamaa zetu kwa kipindi kirefu labda tangu ukembe hadi utu uzima wetu. Uhusiano him hautarajiwi kuvunjwa na umbali wa masafa baina yetu; tunaendelea kuwasiliana kwa barua au, katika enzi hii ya utandawazi, kwa kutumia nyenzo za teknohama kama mtandao na simu za mkononi, na kudumisha uhusiano wetu wa kijamaa. Hata hivyo, inawezekana baadhi ya mahusiano ya kijamaa yasiwe ya kudumu. Mathalan, uhusiano uliopo baina ya mke na mume, na ambao unatarajiwa kuwa wa kudumu au wa kipindi kirefu, unawcza kuvunjwa kwa kutokea kwa talaka. Talaka hiyo inavunja ule uwezekano wa uhusiano wa kudumu unaofumbatwa na sitiari ya pingu za maisha.

Katika ngazi ya pili, mahusiano ya kipindi cha wastani, kuna mahusiano yanayohusisha marafiki zetu maishani, shuleni au kwenye taasisi zozote zile, majirani zetu, wenzetu katika mwahali mwa kazi, washiriki kwenye sehemu za ibada au za burudani na wenzetu kwenye vyama tofauti na makundi ya kujitolea. Inawezekana kudahili kuwa baadhi ya mahusiano haya, hususan baina ya marafiki na majirani huweza kuwa ya miongo na daiina. Hali hii huweza kutegemea muundo na mfumo wa jamii. Kwa mfano, kwa wanajamii wanaoishi kwenye janibu fulani mahsusi, na kwa miaka tawili bila ya kuhajiri, uhusiano wao na majirani huweza kuwa wa kudumu. Halihii inasigana na hali iliyoko kwenye maisha ya mijini. Maisha ya mijiniyana sifa ya kubadilikabadilika. Isitoshe, kutokana na mfumo wa maisha ya kibepari yameghoshi ubinafsi mwingi. Mawimbi ya mabadiliko na ubinafsi huweza kuumomonyoa ukuta wa uhusiano wa kudumu.

Mwelekeo wa maisha ya siku hizi ya uhamaji kutoka maeneo au viambo walikoishi watu unasababisha kupombojea kwa mahusiano ya kudumu baina yao na majirani zao. Uhusiano kati ya wenza katika mazingira ya kazi unahusiana kwa kiasi fulani na ule wa majirani. Vimbunga vya ufutwaji kazi, ubadilishaji wa kazi, halizisizotegemewa na mfumo ya kimataifa pamoja na hata mfumo ya kisiasa huweza kuathiri mshikamano wa wanaohusika kazini.

Kiwango cha mwisho cha mahusiano ni uhusiano wa rripito au wa muda mfupi. Mahusiano ya aina hii hujiri katika muktadha ambapo pana huduma fulani. Huduma hizi zinaweza kuwa za dukani, kwenye sehemu za ibada, kwenye kituo cha mafuta, kwa kinyozi, kwa msusi na kadhalika. Kuna sababu kadha zinazotufanya kuyazungumzia mahusiano ya aina hii kama ya mpito. Kwanza, uwezekano wa mabadiliko ya anayeitoa huduma hiyo ni mkubwa. Si ajabu kuwa unaporudi kwa kinyozi au msusi unatambua aliyekushughulikia hayupo. Hata hivyo, kuna vighairi hususa pale ambapo mtoa huduma anayehusika ni yule yule mmoja.

Mahusiano ya mpito yanatawaliwa na 'uhusiano wa chembe chembe.' Uhusiano wa chembe chembe, bidhaa ya mfumo wa kibepari, unamaanisha kuwa kinachomshughulisha mtu ni chembe ndogo tu ya mwenzake. Chembe hiyo inaweza kuwa huduma, kwa mfano, gazeti analokuuzia mtu, viatu anavyokushonea, nguo anazokufulia, ususi anaokufanyia n.k. Mahusiano ya aina hii yametovukwa na hisia za utu na ni zao la mirumo ya kisasa ya kiuchumi na

kijamii. Mtu anayehusiana na mwezake kwa misingi ya chembe ndogo tu, huenda asijali kama mwenzake amekosa chakula, amefutwa kazi, amefiliwa, ameibiwa na kadhalika.

Suala kuu tunalopaswa kujiuliza ni: je, tunahusiana vipi na jamaa zetu, taasisi zetu, maranki zetu na majirani zetu? Je, uhusiano wetu na raia wenzetu ni wa aina gani? Je, uhusiano wetu na nchi yetu ni wa mpito au ni wa kudumu?

- (a) Taja kigezo muhimu cha kuzungumzia mahusiano. (alama 1)
- (b) Eleza imani ya watu kuhusu uhusiano baina ya jamaa. (alama 1)
- (c) Fafanua athari ya teknolojia kwenye mahusiano ya watu. (alama 2)
- (d) Eleza sababu nne kuu za kuharibika kwa mahusiano katika maisha ya leo. (alama 4)
- (e) Taja sifa kuu ya mahusiano ya muda mfupi. (alama 2)
- (f) Je, kifungu, hiki kina ujumbe gani mkuu? (alama 2)
- (g) Eleza maana ya maneno yafuatayo kama yalivyotumiwa katika kifungu.
  - (i) inasigana
  - (ii) yameghoshi
  - (iii) vighairi

2. MUHTASARI (alama 15)

Jamii ya leo inatawaliwa na kuendeshwa na kanuni ya maarifa. Inawezekana kusema kuwa uchumi wa jamii za leo na zijazo utategemea maarifa zaidi kuliko utakavyotegemea wenzo wowote mwingine. Utambuzi wa uwezo mkubwa wa maarifa katika maisha ya binadamu ndio msingi wa watu kusema 'maarifa ni nguvu.'

Maarifahuelezwakwatamathali hii kutokanauwezo wa: kuyadhibiti, kuyaendesha, kuyatawala na kuyaongoza maisha ya binadamu popote pale walipo. Mtu ambaye ameyakosa maarifa fulani huwa ameikosa nguvu hiyo muhimu na maisha yake huathirika pakubwa. Kwa msingi huu, maarifa yanaweza kuangaliwa kama utajiri mkubwa ambao binadamu anaweza kuutumia kwa faida yake au kwa

faida ya wanajamii wenzake. Ukweli huu ndio unaoelezwa na methali ya Kiswahili: 'Elimu ni mali.' Elimu ni chimbuko la maarifa muhimu maishani.

Msingi wa utajiri na maendeleo ya binadamu popote alipo basi ni maarifa. Je, maarifa kwa upande wake yana sifa gani? Maarifa yenyewe hayana upinzani. Maarifa uliyo nayo huweza kuwa na watu wengine wengi pasiwe na upinzani baina yenu kwa kuwa kila mmoja ana maarifa sawa. Kila mmoja ana uhuru wa kuyatumia maarifa hayo kama chanzo cha kuyazalisha maarifa mengine. Utumiaji wa maarifa yenyewe hauyamalizi maarifa hayo. Maarifa hayawezi kugusika ingawa mtu anaweza kuyanyumbua maarifa yenyewe kwa kuyatumia kwa namna tofauti.

Maarifa huingiliana na maarifa mengine. Maarifa aliyo nayo mtu mmoja huweza kuhusishwa na maarifa aliyo nayo mtu mwingine ili kuvyaza au kuzuka na maarifa tofauti. Maarifa yanaweza kuchukuliwa kutoka sehemu moja hadi nyingine kwa namna ambavyo mtu hawezi kufanya bidhaa nyingine ile. Kwa mfano, ni muhali mtu kulalamika kuwa hawezi kutembea kutoka sehemu moja hadi nyingine kwa sababu ana mzigo mzito wa maarifa kichwani.

Sifa nyingine muhimu ya maarifa ni kuwa yanaweza kuwasilishwa kwa njia za ishara au mitindo mingine ya kidhahania. Ikiwa unataka kukihamisha chombo fulani kutoka sehemu moja hadi nyingine, lazima uwazie ukubwa wake, uzito wake na labda hata umbali wa panapohusika. Maarifa huweza kubadilishwa au kugeuzwa na kuwa ishara ambazo huyafanya kuwasilishwa kwa njia nyepesi kuliko kwa mfano ikiwa mtu atayawasilisha katika muundo wa, kwa mfano, kitabu.

Maarifa yana sifa ya uhusianaji. Kipengele fulani cha maarifa huwa na maana kinapowekwa sambamba au kugotanishwa na kipengele kingine cha maarifa. Huo huwa muktadha mzuri wa kueleweka au kuwa na maana. Kwa mfano, neno 'mwerevu' huweza kuwa na maana kwa kuwekwa katika muktadha wa 'mjinga', 'mjanja', 'hodari' na kadhalika.

Maarifa huweza kuhifadhiwa katika nafasi ndogo sana. Suala hili linaeleweka kwa njia nyepesi tunapoangalia maarifa katika muktadha wa teknolojia. Data zinazowahusu mamilioni ya watu, ambazo zingehitaji maelfu ya maktaba na lukuki ya vitabu, huweza kuhifadhiwa kwenye kifaa kidogo kinachoweza kutiwa mfukoni.

Maarifa hayawezi kudhibitiwa au kuzuiliwa mahali fulani yasisambae. Maarifa huenea haraka sana. Maarifa ni kitu kinachoepuka pingu za watu wanaopenda kuwadhibiti binadamu wenzao. Hata pale ambapo mfumo wa kijamii au wa kisiasa unafanya juu chini kuwadhibiti raia au watu wenyewe, ni muhali kuyadhibiti maarifa yenyewe. Inawezekana kuzidhibiti njia fulani za ueneaji wa maarifa lakini maarifa hayo yatapata upenyu wa kusambaa. Ni kweli kuwa maarifa ni nguvu inayozishinda nguvu zote.

(a) Fupisha aya ya pili na ya tatu. (maneno 55 - 60) (alama 5, 1 ya utiririko)

Matayarisho

Nakala safi

(b) Eleza sifa kuu za maarifa kama zinavyojitokeza kuanzia aya ya nne hadi aya ya nane.(maneno 100 - 110). (alama 10, 2 za utiririko)

Matayarisho

Nakala safi

3. MATUMIZI YA LUGHA (alama 40)

(a) Toa mfano wa neno lenye muundo wa silabi ya irabu pekee (alama 1)

(b) Eleza maana mbili zaneno: Barabara. (alama 2)

(c) Sahihisha sentensi:

Abiria walisafiri na ndege. (alama 1)

(d) Tambua na ueleze aina za vivumishi katika sentensi:
Mwanafunzi mkongwe amepewa tuzo kwa kuwa hodari masomoni.
(alama 4)

(e) Andika sentensi ifuatayo katika hali yakinishi.
Usingeacha masomo, usingetaabika vile. (alama 2)

(f) Tunga sentensi ukitumia kielezi cha:
(i) Jumla . (alama 1)

- (ii) Namna linganisho . (alama 1)
- (g) Ainisha shaminsho na chagizo katika sentensi: Vibarua wamefanya kazi haraka ipasavyo. Vibarua wamefanya kazi haraka ipasavyo. (alama 2)
- (h) Eleza maana mbili zinazopatikana katika sentensi: Nenda ukaniletee mbuzi. (alama 2)
- (i) Tunga sentensi kudhihirisha matumizi ya ngeli ya U-U. (alama 2)
- (J) Andika katika usemi wa taarifa.
"Mito yetu imechafuka sana; itabidi tuungane mikono wakubwa kwa wadogo, wanaume kwa wanawake ili tuisafishe." Mwanamazingira alituhimiza. (alama 3)
- (k) Changanua sentensi ifuatayo ukitumia mistari au mishale.
Amina na Mustafa huimba taarabu. (alama 4)
- (1) Eleza matumizi ya ku katika sentensi:
Sikumwelewa alivyoeleza namna ya kuwatunza mbwa wake. (alama 2)
- (m) Tunga sentensi sahihi ukitumia kitenzi la katika kauli ya kutendwa. (alama 2)
- (n) Eleza kazi ya kila kitenzi katika sentensi:
Mkulima angetaka kupalilia shamba lake mapema. (alama 4)
- (o) Taja na utofautishe vipasuo vya ufizi.
- (p) Onyesha jinsi moja moja ya matumizi ya viwakifishi vifuatavyo:- (alama 3)
- (i) nusu koloni(;)
 (ii) herufi kubwa
 (iii) Kishangao(!)

4 ISIMUJAMII (alama 10)

"Benki yenyewe haina kitu ... CD4 count yake iko chini ... Ni emergency ... Tutampoteza ikikosekana."

- (a) Taja sajili inayorejelewa na manerio haya. (alama 2)
- (b) Fafanua sifa nne zinazohusishwa na sajili hiyo. (alama 8)

102/2
LUGHA
KISWAHILI
KARATASI 2
LUGHA
OKT/NOV 2011
SAA 2 ½

1. UFAHAMU (Alama15)

Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali.

Changamoto kubwa inayowakabili watu wengi katika mataifa yanayoendelea ni suala la chakula. Suala hili linaweza kuangaliwa katika sawia mbili tofauti. Kuna tatizo linalofungamana na uhaba wa chakula chenyewe, Uhaba huu unaweza kutokana na utegemezi mkubwa kwa zaraa kama nyenzo kuu ya uzalishaji wa chakula.

Zaraa katika mataifa mengi hususan yanayoendelea, hutegemea mvua. Kupatikana kwa mvua huathiriwa na mabadiliko ya tabianchi ulimwenguni. Matendo na amali za watu kama ukataji wa miti na uchafuzi wa mazingira huwa na athari hasi kwenye tabianchi hiyo. Mabadiliko ya tabianchi huweza kuvyaza ukame kutokana na **ngambi ya mvua**.

Kibinimethali hutokea wakati mafuriko yanapotokea na labda kuyasomba mazao mashambani na kusababisha baa la njaa. Hali hizi mbili husababisha matatizo makubwa ya chakula na kuathiri pakubwa suala zima la usalama wa chakula. Hi kuzuia uwezekano wa kuwepo kwa shida hii, pana haja ya kuwepo kwa mikakati na sera za kuhakikisha kuna usalama wa chakula. Kwa mfano, pana haja ya kukuza kilimo cha umwagiliaji ili kuepuka **adha** inayosababishwa na ukosefu wa mvua. Kwa upande mwingine, sharti zichukuliwe hatua mufidi za kuzuia na kupambana na athari za gharika.

Changamoto nyingine inahusiana na usalama wa chakula chenyewe. Chakula kilichosibikwa na vijasumu au kwa njia nyingine ile huweza kumdhuru anayehusika. Msibiko wa chakula unatokana na vyanzo tofauti. Mathalan,

uandalizi wa chakula kilichochafuliwa na choo, kutozingatia mbeko za usafi, uandaaji wa chakula na kukiweka katika hali ya uvuguvugu kabla ya kukipakua - hali inayochochea ukuaji wa viini na ulaji wa chakula kisichoandaliwa vyema.

Ili kuepuka uwezekano wa kuadhirika, pana haja ya kuzingatia usafi wa chakula na uandalizi unaofaa. Fauka ya hayo, vyombo vya uandalizi viwe safi, kanuni za usafi zifuatwe, upikaji na uandaaji uwe kamilifu. Hali hii isipozingatiwa, siha za raia wenyewezitaathirika pakubwa.

Maswali

- (a) Taja aina **mbili** za kuangalia suala la chakula katika mataifa yanayoendelea. (alama 2)
- (b) Taja hatua **mbili** zmazoweza kuchukuliwa kupambana na tatizo la chakula. (alama2)
- (c) Eleza jinsi nne tofauti namna chakula kinavyoweza kuwa si salama? (alama 4)
- (d) Kwa nini inahalisi kukipakua chakula baada ya kukiandaa tu? (alama 1)
- (e) Ni mapendekezo gani anayoyatoa mwandishi kuhakikisha kuwa chakula kinafaa? (alama 4)
- (f) Eleza maana ya maneno haya jinsi yalivyotumiwa: (alama 2)
  - (i) Ngambi yamvua
  - (ii) Adha

2. MUHTASARI

Uwazaji tunduizi ni tendo ambalo huhusisha matumizi ya akili. Uwazaji huu umekitwa kwenye matumizi ya michakato kama makini, upangiliaji, uteuzi na tathmini. Hata hivyo, uwazaji huu si mchakato mwepesi bali ni mchakato changamano.

Mchakato wa uwazaji tunduizi unahusisha stadi na mikabala tofauti. Mathalan, kuweza kutambua na kubainisha misimamo ya watu wengine, hoja wanazozua na uamuzi waliofikia, kutathmini au kupima ushahidi uliopo ili kubainisha mitazamo tofauti. Vilevile. uwazaji tunduizi hushirikisha kupima hoja za upinzani na ushahidi uliopo kwa njia ya haki pamoja na kutambua yaliyofichwa au ukweli uliofunikwa na taswira ya juu juu. Hali kadhalika, uwazaji tunduizi hujumuisha kutambua mbinu zinazotumiwa kufikia misimamo fulani kwa mvuto zaidi na kwa matumizi ya mbinu za kishawishi. Aidha, uwazaji huu huhitaji kutathmini masuala kwa mtindo ulio wazi, kufikia uamuzi kama hoja zinazotumiwa zina mashiko au zinakubalika kuwa nzuri. Zaidi ya hayo, uwazaji tunduizi unahusisha kuwasilisha mtazarao kwa njia yenye uwazaji mzuri na inayoshawishi.

Uwazaji tunduizi una manufaa anuwai. Mosi, unasaidia kujenga makini ya utendaji. Pili, hupevusha uwezo wa usomaji kwa kuufanya usomaji huo uwe na malengo wazi. Fauka ya hayo, unamsaidia mtumiaji kutambua hoja kuu katika matini au ujumbe fulani bila ya kuzongwazongwa na hoja duni za pembeni. Uwazaji huu unasaidia kuuchonga uwezo wa kuikabili au kuiitikia hali fulani na kukuza stadi za uchanganuzi. Mwanadamu huwa mtu tofauti na bora anapoujenga na kuuimarisha uwazaji tunduizi wake.

Maswali

(a) Bila kubadilisha maana aliyokusudia mwandishi, fupisha ay a mbili za mwanzo.

(Maneno 70 - 80)
utiririko)

(alama 10; alama 2 za

Matayarisho:

Nakala safi:

(b) Andika kwa muhtasari mambo muhimu katika aya ya tatu.

(Maneno 35 - 40) (alama 5; alama I ya utiririko)

Matayarisho:

Nakala safi:

3 MATUMIZI YA LUGHA.

(a) Tumiamzizi '-enye' katika sentensi kama:

(i) Kivumishi.....

(ii) Kiwakilishi ..... (alama 2)

(b) Andika sentensi ifuatayo katika ukubwa:-

Paka mweupe araenaswa mguuni (alama 2)

(c) Taja mfano mmoja mmoja wa sauti zifuatazo:-

(i) Kiyeyusho .....

(ii) Kimadende.....

(alama 1)

(d) Onyesha shamirisho kitondo, kipozi na ala katika sentensi ifuatayo:-

Kipkemboi alimbebea mwalimu mzigo kwa gari. (alama 3)

(e) Changanua sentensi ifuatayo kwa kutumia jedwali.

Maria alipika taratibu huku mama akimwelekeza vizuri. (alama 4)

(f) Nomino 'furaha' iko katika ngeli gani?

..... (alama 1)

(g) Andika kinyume cha sentensi:

Watoto wameombwa waanike nguo. (alama 2)

(h) Andika sentensi ifuatayo upya kwa kufuata maagizo uliyopewa.

Mama alishangilia arusi ya mwana. Anza: Mwana

..... (alama 2)

(i) Tumia kirejeshe 'O' katika sentensi ifuatayo:-

Mtu ambaye hutupa tope hujichafua mwenyewe. (alama 2)

(j) Kanusha sentensi ifuatayo:

Mgonjwa huyo alipona na kurejea nyurabani. (alama 2)

- (k) Ainisha vihusishi katika sentensi:
Ame aliwasili mapema kuliko wengine halafu akaondoka. (alama 2)
- (1) Tunga sentensi mbili kuonyesha maana tofauti za neno "chuma". (alama 4)
- (i) .....
- (ii) .....
- (m) Unda noniino kutokana na kitenzi 'tafakari' .....
(alama 1)
- (n) Eleza maana mbili za sentensi:
Tuliitwa na Juma .....(alama 2)
- (o) Ainisha viambishi katika kitenzi:-
Tutaonana..... (alama 2)
- (p) Tunga sentensi moja ukitumia kiunganishi cha kinyume. (alama 2)
- (q) Huku ukitoa mifano eleza miundo miwili ya silabi za Kiswahili. (alama 2)
- (r) Akifisha kifungu kifuatacho:
Mzee alimwambia mwanawe njoo nikupeleke kwa babu yako angalau umjue
mtoto aliuliza nani babu? (alama 4)

ISIMUJAMII

- (a) Bainisha changamoto **tano** zinazoikabili lugha ya Kiswahili kama somo
Katika shule za upili nchini Kenya. (alama 5)
- (b) Eleza namna **tano** za kukabiliana na changamoto ulizobainisha hapo juu.
(alama 5)

102/2

KISWAHILI

Karatasi ya 2

LUGHA

Oct/Nov. 2012

saa 2^{1/2}

1. UFAHAMU: (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Nchi nyingi duniani zimetia sahihi mkataba wa Umoja wa Mataifa kuhusu haki za watoto. Haki hizi ni pamoja na uhai, lishe bora inayotosha na makazi bora yaliyo salama. Hali kadhalika, kila mtoto ana haki ya kupata elimu. Elimu inastahili kutolewa bure, iwe inayofaa na inayopatikana kwa urahisi. Isitoshe, mtoto hastahili kupigwa. kudunishwa. wala kubaguliwa kwa namna yoyote ile; iwe kitabaka, kirangi, kijinsia au vinginevyo. Mtoto hapaswi kufanya kazi za kitumwa, nzito na za kushurutishwa. Vile vile, mtoto ana haki ya kutunzwa na kulindwa dhidi ya hali yoyote inayoweza kumhatarisha. Fauka ya haya. mtoto anastahili kushirikishwa katika kufanya maamuzi yanayoweza kumwathiri maishani. Pia. mtoto ana haki ya kupata huduma za afya, mahitaji maalum na habari kuhusu masuala mbalimbali. Pamoja na hayo, mtoto anastahili kupendwa na kuheshimiwa kimawazo na kihisia.

Haki za watoto zinatakiwa kulindwa na kila mwanajamii, serikali na wazazi wakiwa katika mstari wa mbele. Hii ndiyo sababu serikali za mataifa mengi zimeshirikisha haki hizi katika katiba na sheria za nchi husika. Yeyote anayezikiuka anapasa kuadhibiwa kwa mujibu wa sheria. Walakini, haki hizi bado zinakiukwa. Watoto wengi kote duniani bado wananyimwa haki zao. Kuna watoto ambao hawajawahi hata kupata kibanda cha kuweka ubavu. Wengi wa hawa wamejipata wakiselelea kwenye mitaa na hata majaa ya miji na vijiji ambako hulazimika kupitisha usiku hata katika majira ya kipupwe na masika! Wengine hawapati chakula; licha ya kuwa wanatakiwa kupata chakula chenye lishe bora. Kwao kutarajia mlo awamu tatu kwa siku ni njozi; kwani hata awamu moja ni adimu kupata! La kusikitisha ni kwamba wale wanaotarajiwa kuwa vigogo wa

kuzilinda haki hizi ndio wanaoongoza katika kupalilia ukiukaji wazo. Kila siku tunasikia na kushuhudia visa vya watoto kupigwa, kushinikizwa kufanya kazi za sulubu kipunda, kunyanyaswa kijinsia, kuishi katika mazingira hatari na hata kuuawa. Baadhi ya wanaohusika na vitendo hivi hasi huwa wazazi au jamaa wa karibu kama vile wajomba, shangazi au wahudumu wa nyumbani.

Madhila yanayowapata watoto hayatokei tu katika mazingira ya nyumbani. Mateso huvuka mipaka na kufikia ngazi ya kimataifa. Watoto wengi katika mataifa yenye fujo na ghasia hutekwa na kutumikishwa vitani. Linalokata maini ni kwamba baadhi ya viongozi katika mataifa haya hawafanyi lolote kuwanusuru. Lao huwa kuwatazama watoto wanaotakiwa kuwalinda wakigeuzwa kuwa mababe wa kuuu na kuuana. Watoto hawa huvishwa magwanda ambayo miili yao minyonge haiwezi kuyahimili. Pia hulazimika kuvaa mabuti ya kijeshi ambayo huwa nanga kwao kubeba, licha ya bunduki zinazokaribia kuwazidi uzani.

Mojawapo ya mambo ambayo viongozi nchini humu walilenga shabaha kuyafikia baada ya kujinyakulia uhuru ni elimu kwa wote. Hata hivyo, hii imekuwa kama ndoto isiyotabirika katika baadhi ya janibu.

Ni kweli kwamba sera ya elimu bila malipo katika shule za msingi nchini humu inaendelea kutekelezwa. Hata hivyo, asilimia ya watoto na hata watu wazima wasiojua kusoma na kuandika ingali kubwa. Jukwaa la vijiji nchini humu na hata katika mataifa mengine ya ulimwengu wa tatu limcsheheni idadi kubwa ya watoto wasioenda shuleni. Kichocheo kikuu cha hali hii ni kwamba wazazi na walezi wamejipata katika lindi la ufukara uliokithiri. Hata wanapojitahidi kujinyanyua na **kujikuna wajipatapo** kuyakidhi mahitaji ya kielimu ya wanao, wao hujipata wakitapatapa katika kinamasi hicho hicho cha ulitima. Matokeo ni kwamba watoto wa matajiri wanaendelea kuelimika huku wa maskini wakibakia kwenye kiza cha ujinga. **Wanaong'ang'ania kuwepo kwa elimu bila malipo ni kana kwamba ni waota ndoto mchana.**

Hali ilivyo sasa hivi inadai kuwa mimi na wewe tufanye hima tuungane mikono na kutafuta **suluhisho** la kudumu kuhusu utekelezaji wa haki za watoto. Twapaswa kuhimiza serikali zetu kufanya kila ziwezavyo kuhakikisha kuwa watoto wote wako shuleni. Nasi tushirikiane kutoa huduma kwa watoto na kukomesha dhuluma, mateso na dhiki kwao. Haitoshi kupeleka miswada bungeni

---

kuhusu haki za watoto na kuipitisha kuwa sheria. Twastahili kubadilisha misimamo yetu kuhusu haki hizi na kuzilinda kwa dhati.

- (a) Huku ukitoa mifano minne, eleza hali ya kinyume inayojitokeza katika aya ya pili. (alama 4)
- (b) Eleza namna hali ya usalama inavyoathiri utekelezaji wa haki za watoto kwa mujibu wa kifungu. (alama 3)
- (c) Kwa kurejelea aya ya nne, onyesha mchango wa serikali katika kuwajibikia haki za watoto. (alama 3)
- (d) " Wanaong'ang'ania kuwepo kwa elimu bila malipo ni kana kwamba ni waota ndoto mchana." Thibitisha kauli hii kwa kurejelea kifungu. (alama 2)
- (e) Eleza maana ya msamiati ufuatao kama ulivyotumika katika taarifa. (alama 3)
  - (i) vigogo .....
  - (ii) huwa nanga kwao .....
  - (iii) kujikuna wajipatapo .....

2. MUHTASARI

Soma **kifungu** kifuatacho kisha ujibu maswali.

Wataalamu mbalimbali wamekuwa wakifanya utafiti kuhusu Ziwa Viktoria. Juhudi hizi za uchunguzi zimekuwa zikionyesha kwamba ziwa hili ambalo ndilo la pili kwa ukubwa miongoni mwa maziwa yenye maji matamu duniani linaangamia taratibu. Inakisiwa kuwa kukauka kwa ziwa hili kutahatarisha maisha ya watu zaidi ya milioni 30 ambao hulitegemea kwa chakula na mapato. Utafiti uliofanywa na Taasisi ya Masuala ya Bahari na Uvuvi nchini ulionyesha kuwa Ziwa Viktoria linaangamia kwa kiasi cha mita tatu kila mwaka. Hivi sasa baadhi ya fuo zilizokuwa kwenye ziwa hili upande wa Kenya zimekauka. Mandhari ya fuo hizi nayo yameanza kutwaa sura mpya. Badala ya kupata madau na wavuvi wakiendesha shughuli zao katika maeneo haya, huenda isiwe ajabu kupata watoto wakicheza kandanda.

Rasilimali za samaki ziwani humu zinaendelea kudidimia huku wavuvi wakitupwa kwenye biwi la umaskini. Walisema wasemao kwamba akosaye la mama hata la mbwa huamwa. Wavuvi wamebuni mikakati ya kukabiliana na hali hii ambayo inatishia kukiangamiza kizazi chao. Wengi wao wameamua kufanya biashara maarufu kwa jina, 'bodaboda,' wengine wameingilia kilimo baada ya kushindwa kujikimu kimaisha kutokana na uvuvi. Wavuvi wanaoendelea kuvua samaki katika ziwa hili wamejipata katika hali ngumu ya kiuchumi. Hali hii imewalazimisha baadhi yao kuanza kuvua samaki katika maji ya mataifa jirani; jambo ambalo limewachongea, wengi wakatiwa mbaroni huku wengine wakinyanyaswa na maafisa wa usalama wa mataifa hayo jirani.

Sekta ya uchukuzi na mawasiliano nayo imeathirika si haba. Shughuli za uchukuzi katika ziwa hili zimetingwa nagugu-maji ambalo limetapakaakote ziwani. Mbali nagugu-maji hili, shughuli za kilimo cha kunyunyizia maji zimetanzwa. Kadhalika, kupungua kwa viwango vya maji humu ziwani ni changamoto nyingine ambayo inawashughulisha wanaharakati wa mazingira. Inahofiwa kuwa mataifa ya Afrika Mashariki yanalipoteza ziwa hili hatua kwa hatua. Hakika, wanasayansi wa masuala ya bahari wameonya kuwa ziwa hili litakauka katika kipindi cha karne moja ijayo!

Ni dhahiri kwamba Jumuiya ya Afrika Mashariki ina jukumu la kulitunza ziwa hili kwa jino na ukucha. Serikali za nchi husika, hususan Kenya, Uganda na Tanzania zinapaswa kutekeleza sheria zinazodhibiti shughuli za uvuvi katika ziwa hili. Mathalan, kuna haja ya kuvua kwa misimu ili kuingia dhidi ya kuangamia kwa rasilimali za samaki. Wavuvi nao hawana budi kushauriwa kuhusu umuhimu wa kufuata kanuni za uvuvi zilizowekwa na kutahadharishwa kuhusu madhara ya kuendesha uvuvi kiholela. Sheria kuhusu aina za nyavu za kuvulia pia inapaswa kutekelezwa vilivyo. Aidha, kuna haja ya serikali za muungano huu kukomesha shughuli za kilimo kandokando mwa ziwa hili, pamoja na kwenye mito iliyo katika ujirani wa ziwa lenyewe. Hatua hii itasaidia kukomesha kusombwa kwa udongo na mbolea kutoka mashambani hadi ziwani. Hali kadhalika, muungano huu unapaswa

kuweka sheria za kusimamia matumizi ya maji. Hili litawadhibiti raia wenye mazoea ya kubadhiri maji.

Isitoshe, serikali za mataifa ya Afrika Mashariki hazina budi kuchunguza viwanda vinavyotupa taka ndani ya ziwa hili. Mbali na kuchafua maji, viwanda hivi vinaangamiza mimea na wanyama wa majini. Uchunguzi huo unapaswa pia kuhusisha mito inayomimina maji katika ziwa hili. Viwanda vyote vinavyotumia maji ya mito kama vile: Nzoia, Yala, Sondu-Miriu, Awach, Kuja na Kagera vinastahili kuchunguzwa pia.

Juhudi za kufikia ustawi wa kiuchumi katika ukanda wa Afrika Mashariki zinapaswa kutilia maanani uhifadhi wa Ziwa Viktoria. Kukauka kwa ziwa hili ni sawa na kukauka kwa maazimio na ndoto zote za serikali za nchi husika za kuboresha hali ya maisha ya raia wake. Wakati ni sasa.

- (a) Fupisha aya tatu za kwanza kwa maneno 70 - 75. (alama 9, 1
ya mtiririko)
Matayarisho:
Nakala safi:

- (b) Huku ukitumia maneno 50-55, eleza masuala muhimu ambayo mwandishi anaibua (alama 6, 1
katika aya tatu za mwisho.
ya mtiririko)
Matayarisho:
Nakala safi:

MATUMIZI YA LUGHA

- (a) Huku ukitoa mfano, fafania dhana ya mzizi wa neno (alama 2)
- (b) Onyesha matumizi ya kiambishi '**ku**' katika sentensi ifuatayo:
Amani atakutengenezea mpini wa jembe kisha aelekee kule kwao.
(alama 2)

- (c) Andika vitamkwa vyenye sifa zifuatazo: (alama 2)
- (i) Irabu ya mbele, wastani
  - (ii) Kipasuo ghuna cha kaakaa laini .
- (d) Tumia kivumishi kionyeshi kisisitizi cha karibu pamoja na nomino katika ngeli ya YA - YA kutunga sentensi. (alama 2)
- (e) Tunga sentensi moja katika wakati uliopita hali timilifu. (alama 2)
- (f) Tunga sentensi yenye muundo ufuatao: (alama 2)
- KN (N) + KT (T + E) + U + KN (N) + KT (T + E)
- (g) Huku ukitoa mfano, eleza maana ya sentensi changamano. (alama 2)
- (h) Tunga sentensi moja kutofautisha maana ya: koga na kongu. (alama 2)
- (i) Tunga sentensi moja yenye nomino dhahania na nomino ya jamii.(alama 2)
- (j) Nyambua vitenzi vifuatavyo katika kauli zilizo kwenye mabano.(alama 3)
- (i) nywa (tendesha)
  - (ii) la (tendana)
  - (iii) vaa (tendwa)
- (k) Akifisha sentensi ifuatayo kubainisha dhana tatu tofauti.
- Julius Kiptoo mwanawe Kung'u na Justine walikiletea kijiji chao sifa.
- (alama 3)
- (l) Ainisha maneno yaliyopigiwa mstari.
- Naam, ameleta machache. (alama 2)
- (m) Tunga sentensi yenye kitenzi kishirikishi kikamilifu (alama 2)
- (n) (i) Eleza maana ya shadda. (alama 1)
- (ii) Onyesha panapotokea shadda katika neno: ' mteremko'. (alama 1)
- (o) Andika visawe vya maneno yaliyopigiwa mstari. (alama 2)

Sahibu yake alishikwa na kisunzi

(p) Bainisha aina za virai vilivyopigiwa mistari.

Ubaguzi wa kijinsia umekashifiwa na viongozi wenye misimano thabiti
mno. (alama 3)

(q) Andika sentensi ifuatayo katika usemi wa taarifa.

" Shughuli yetu itamalizika kesho, " mama alimwambia Juma. (alama 2

(r) Bainisha kiima na chagizo katika sentensi ifuatayo:

Watahiniwa hao walisoma maswali yote kwa makini. (alama 2)

(s) Ainisha sentensi ifuatayo kwa kuzingatia jukumu/dhamira yake.

Funga majani matano matano kwa kila fungu. (alama 1)

ISIMU JAMII

Eleza kwa ufupi jinsi mambo yafuatayo yanavyodhibiti mitindo ya lugha.

(a) Mazingira (alama 4)

(b) Madhumuni (alama 2)

(c) Malezi (alama 4)

102/2
LUGHA
KISWAHILI
KARATASI 2
LUGHA
OKT/NOV 2013
SAA 2 ½

1. UFAHAMU: (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Gari lake kuukuu lilikuwa linapambana na barabara yenye mashimo yaliyoshiba na kutapika

maji ya mvua ambayo sasa ilikuwa inaanza kupusa. Japo daima alipambana na usukani kunako mashimo haya yaliyotosha kuitwa magenge, alishukuru kwa hali hii. Vipi angeweza kulidhibiti gari lake hili kwenye barabara iliyosakafiwa nayo ikahitimu? Magurudumu haya yaliyong'ara kama upara wa shaibu aliyekula chumvi hadi ikamwogopa yangetii uelekezi wake? Mara ngapi gari hili limetaka kumwasi barabarani? Haya yalikuwa baadhi ya maswali yaliyompitikia akilini. Hakujitakilifu kutaka **kuyapa mji** maana mara ile mawazo yake yalitekwa na kubwagwa katika nchi ya mbali - nchi ambayo sasa aliiona kama sinema akilini mwake.

Alipofika nyumbani aliliegesha gari lake na kufululiza ndani. Siku mbili zilikuwa zimepita akiwa pale kazini. Madaktari kama yeye hawakuwa wengi. Alikuwa miongoni mwa madaktari wenye ujuzi katika hospitali hii ya kitaifa. Wenzake wengi walikuwa wamehamia ughaibuni walikokwenda kutafuta maisha. Mshahara wao wa mkia wa mbuzi uliwasukuma na kuwatema nje ya nchi yao. Wengi wa waliohamia ng'ambo waliona vigumu kubaki katika ajira ambayo kivuno chake kilishindwa kumvusha mtu hata nusu ya kwanza ya mwezi. Malalamishi ya kulilia ujira wa heshima yaligonga kwenye masikio yaliyotiwa zege. Na kweli wanavyosema, mwenye macho haambiwi tazama. Basi walitazama hapa na pale wakaona penye mianya ya matumaini, nao wakaiandama.

Hadi leo hii hamna la mno lililofanyika. Ndiyo maana Daktari Tabibu anarudi nyumbani tangu kuingia kazini hiyo juzi alfajiri. Hafanyi kwa kuwa katosheka, maana pia yeye ana dukuduku. Ana shaka ya mustakabali wake ikiwa mazingira ni haya ya kumsoza, maana umri nao unazidi kumla. Japo anatia na kutoa, mizani ya hesabu yake imeasi ulinganifu.

Daktari Tabibu waama ni mfungwa. Ametekwa na kuzuiwa katika kupenda na kuchukia mambo. Ni kama mti uliodumaa. Anatamani barabara nzuri za lami. Anatamani mshahara wa kumwezesha kukidhi mahitaji yake na kutimiza majukumu yake ya kimsingi. Jana amesema na rafiki yake aliye ng'ambo kwa simu ambayo sasa imetulia mkabala naye. Ingawa mwenzake huyu alikuwa mchangamfu na kumdokolea hali ya maisha ya kuridhisha kule ugenini kama vile wanataaluma kuenziwa, yapo vilevile yaliyomtia unyonge moyoni. Upweke ndio uliomtia **fukuto** kuu. Licha ya hela zote hizo za kupigiwa mfano, watu hawana muda wa kutembeleana na kujuliana hali au hata kukutana tu mkahawani wakashiriki mlo. Eti ni kila mtu na hamsini zake. Halafu ipo changamoto ya hali ya hewa. Baridi ya ng'ambo haifanyi mzaha katika kumtafuna mtu. Ni hali tofauti na ile aliyoizoea.

Daktari Tabibu alizitia kauli za rafiki yake kwenye mizani ya moyo wake. Akawaza ikiwa kweli si bora kulemazwa na mzizimo ugenini badala ya kuishi katika kinamasi cha kuumbuliwa nyumbani. Kisha punde lilimjia wazo la marehemu nyanyake na wengine kama yeye waliofadhili masomo yake kupitia kwa serikali na njia ya kodi. Je, si usaliti huu? Vipi aikimbie nchi kabla ya kuihudumia ilhali imemjenga hadi kuwa daktari?

Na je, wafanyakazi wake wa nyumbani watakwenda wapi? Atawaambiaje kuwa sasa hahitaji huduma zao kwa kuwa anakimbia nchi yake?

Mawazo yake yalikatizwa na simu iliyolia na kumshtua. Alipoitazama aliiona imeng'ara kwa mwangaza ulioweka wazi jina la mpigaji. Alifahamu kuwa leo hii tena dharura nyingine ilikuwa inamwalika hospitalini. Mwili wake ulimsaliti ingawa moyo wake ulimkumbusha kuwa lisilo budi hutendwa. Hapo ndipo alipoiinua ile simu tayari kusema na mwenzake upande wa pili.

“Haloo!” Sauti nyororo kutoka upande wa pili iliita.

“Haloo!”

“Naam! Dharura nyingine tena daktari. Unaombwa kuokoa maisha mengine tena!”

“Haya. Ila mwanzo nitahitaji kujimwagia maji”, na pale pale akaikata ile simu.

Daktari Tabibu aliingia hamamuni huku kajifunga taulo kiunoni tayari kuoga.

Aliyafungulia maji lakini ule mfereji uligoma kutapika maji. Ulikuwa umekauka kabisa. Daktari Tabibu aliduwa pale. Aliufunga ule mfereji kabla ya kuiaga bafu.

(a) Eleza sababu **nne** zinazowafanya wataalamu kuhamia nchi za nje. (alama 4)

(b) “Hakuna masika yasiyokuwa na mbu.” Thibitisha kauli hii kwa kurejelea

hali ya waliohamia ng’ambo. (alama 3)

(c) Fafanua athari **tatu** zinazoikumba nchi ya msimulizi kutokana na uhamiaji

ng’ambo wa wataalamu. (alama 3)

(d) Eleza mchango wa teknolojia kwa kurejelea kifungu. (alama 3)

(e) Eleza maana za msamiati ufuatao kulingana na taarifa. (alama 2)

(i) kuyapa mji

(ii) fukuto

2 UFUPISHO: (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Wakenya walipoipitisha katiba mpya waliidhinisha mfumo wa ugatuzi. Katika mfumo huu,

mamlaka ya serikali kuu katika uongozi, usimamizi na utumiaji wa rasilimali za nchi hupunguzwa.

Kiasi fulani cha mamlaka hutwaliwa na maeneo ya ugatuzi. Suala hili halikuzingatiwa katika

katiba ya awali ambapo mamlaka yote yalikuwa mikononi mwa serikali kuu.

Kutokana na upana na wingi wa maeneo nchini, iliwiwa vigumu serikali kuu

kuhakikisha kwamba kulikuwa na usawawa kimaendeleo katika sehemu zote nchini.

Kwa mujibu wa katiba mpya, serikali kuu haina budi kuyasaidia maeneo yote ya ugatuzi ili

yaweze kujinyanyua kiuchumi na kuboresha hali za maisha za wakazi wake. Vilevile ni jukumu la kila eneo la ugatuzi kuweka mikakati madhubuti ili kuchunguza na kubainisha rasilimali zote katika maeneo husika. Hili litasaidia kuvumbua rasilimali ambazo zinaweza kuchangia katika ustawishaji wa maeneo haya.

Maeneo haya pia yanatakiwa kutafuta mbinu zitakazofanikisha uzalishaji na utumiaji wa rasilimali hizi kwa njia endelevu. Mojawapo ya mbinu hizi ni uongezaji thamani katika rasilimali yoyote inayozalishwa kwenye eneo mahususi.

Maeneo mengi ya ugatuzi nchini humu yanategemea kilimo cha ufugaji kama mhimili wa uchumi. Licha ya kuwa nguzo, kilimo hiki hakijawahi kupigiwa darubini vizuri kwa lengo la kukiimarisha ili kiwanufaishe wenyeji kikamilifu. Aghalabu wafugaji wengi huandama mbinu za jadi za ufugaji ambazo haziwahakikishii ongezeko la mapato. Isitoshe, wafugaji hawa wanakabiliwa na tatizo katika soko la mifugo ambapo wengi hupunjwa na matapeli. Pamoja na haya, baadhi ya wakazi huuza mifugo nje ya nchi wakiwa wazimawazima bila kuwazia matokeo ya kitendo hiki. Si ajabu kuwaona ng'ombe, ngamia, mbuzi na kondoo wakipakiwa kwenye malori na kusafirishwa nje ya nchi. Ukweli ni kwamba jambo hili ni hatari sana, si kwa uchumi wa maeneo husika tu, bali pia kwa Kenya kwa jumla. Hii ni kwa kuwa walionunua mifugo wazimawazima wanaweza kuhiari kutowachinja na badala yake kuwatumia kama mbegu za kuzalisha mifugo wao. Hapa pana hatari ya maeneo haya kupoteza wateja kwani baada ya muda huenda wanaonunua mifugo wakajitosheleza na kukosa kuja kununua mifugo wengine. Hali ikiwa hivyo, maeneo yaliyotegemea soko hili huenda yakalipoteza taratibu, na bila shaka kupoteza natija inayotokanana soko lenyewe.

Ili kudhibiti hali hii, itakuwa bora ikiwa viwanda vya kuchinjia mifugo na kupakia nyama vitajengwa katika maeneo haya ya ugatuzi. Hili litawawezesha wakazi kuuza nyama badala ya kuuza mifugo wazimawazima. Fauka ya haya, maeneo haya yatajikinga dhidi ya kupoteza bidhaa zinazotokana na mifugo. Hizi ni kama vile ngozi, kwato na pembe ambazo bila shaka zina natija kuu. Ngozi kwa mfano, ni bidhaa muhimu sana katika sekta ya utengenezaji wa mavazi na mifuko. Viwanda vinavyotumia ngozi kama malighafi vikijengwa katika maeneo haya, wakazi wake watanufaika si haba. Mathalani, viwanda vya kutengenezea viatu, mishipi, mifuko na nguo vikianzishwa, wawekezaji watalazimika kuanzisha viwanda vingine vitegemezi. Kadhalika, ni dhahiri kwamba bidhaa zinazotokana na ngozi huhitaji kutiwa nakshi. Kuanzishwa kwa viwanda hivi basi kutazua haja ya kuanzishwa kwa viwanda vya kutengenezea rangi, pamoja na maduka ya kuuza bidhaa yenyewe. Isitoshe, gundi ya kugandisha bidhaa hizi itahitajika, hivyo kusababishahaja ya kuanzishwa kwa kiwanda cha gundi. Matokeo ya shughuli hizi zote ni kuzalishwa kwa nafasi anuwai za kazi kwa wakazi. Hili litakuwa na matokeo zaidi chanya, hususan kwa vijana. Badala ya kushiriki ulevi na burudani zinazowahatarisha, wataweza kujitafutia riziki katika viwanda hivi.

Juu ya hayo, mfumo wa ugatuzi utayawezesha maeneo husika kuongezea thamani utoaji wa huduma za kijamii na kiutawala kulingana na mahitaji ya maeneo haya. Ni muhimu hata hivyo kuzingatia kwamba kila eneo la ugatuzi lina upekee wake, navyo vipaumbele hutofautiana kulingana na maeneo. Kuna yale ambayo yataisitiza usalama, mengine ujenzi na uimarishaji wa miundomsingi kama vile barabara, vituo vya afya na hata taasisi za elimu. La muhimu ni wakazi wa maeneo husika kubainisha ni lipi litatekelezwa kwanza.

Kinga na kinga ndipo moto uwakapo. Kufanikiwa kwa mfumo wa ugatuzi kutategemea juhudi za kila mkazi wa eneo husika. Ni muhimu kila mkazi kujiona kuwa mmiliki wa eneo zima la ugatuzi na kuwajibika katika kuliendeleza kwa hali na mali. Uwajibikaji huu unajumuisha uteuzi wa viongozi wenye muono mzuri na ambao watawawezesha kuyafikia malengo yao ya kimaendeleo.

Hakika, mustakabali na uwepo wa eneo la ugatuzi utakuwa zao la maamuzi ya wanaeneo. Vilevile ufanisi wa maeneo ya ugatuzi utakuwa msingi wa ufanisi wa taifa kwa jumla.

(a) Fupisha ujumbe wa aya tatu za mwanzo kwa maneno 85-90.

(alama 8, 1 ya mtiririko)

Matayarisho:

Nakala safi:

(b) Kwa kutumia maneno 75-80, bainisha masuala ambayo mwandishi anaibua katika

aya tatu za mwisho. (alama 7, 1 ya mtiririko)

2.

MATUMIZI YA LUGHA (Alama 40)

(a) (i) Eleza maana ya sauti mwambatano. (alama 2)

(ii) Andika sauti mwambatano inayotamkiwa kwenye ufizi. (alama 1)

(b) Andika sentensi ifuatayo upya ukibadilisha neno lililopigiwa mstari kuwa kielezi. Komu ameshona nguo nzuri na kuiuza sokoni. (alama 1)

(c) Tunga sentensi mojamoya kubainisha: (alama 4)

(i) kihusishi cha wakati

(ii) kivumishi cha pekee chenye maana, “bila kubagua”.

(d) Andika sentensi ifuatayo katika hali yakinishi.

Askari wasipopiga doria wala kushirikiana na raia hawatakuwa
wametuhakikishia usalama. (alama 2)

(e) Bainisha mofimu katika neno:
atamnywea (alama 3)

(f) Andika sentensi ifuatayo katika hali ya udogo:
Madebe hayo yatasafirishwa pamoja na nyundo hizi. (alama 2)

(g) Ainisha vishazi katika sentensi ifuatayo:
Ingawa mshahara wake si mkubwa anaikimu familia yake. (alama 2)

(h) Tunga sentensi **tatu** kuonyesha matumizi **matatu** tofauti ya kiambishi
'li'. (alama 3)

(i) Eleza maana ya sentensi ya masharti. (alama 1)
Tunga sentensi ya masharti. (alama 2)

(j) Tumia kiwakilishi cha 'a' unganifu katika sentensi kuonyesha:
(i) umilikaji (alama 2)
(ii) nafasi katika orodha au nafasi katika kundi (alama 2)

(k) Tunga sentensi yenye kikundi tenzi chenye muundo ufuatao:
Kitenzi kisaidizi, kitenzi kikuu, nomino (alama 2)

(l) Tunga sentensi **mbili** kuonyesha matumizi **mawili** tofauti ya kistari kirefu.
(alama 2)

(m) Unganisha sentensi zifuatazo kuwa sentensi moja bila kurudia kitenzi.
Osore amempigia Ngungui simu. Ngungui amempigia Osore simu.
(alama 2)

(n) Andika upya sentensi ifuatayo ukibadilisha vitenzi vilivyomo kuwa nomino:

Mayaka anapotumbuiza huchekesha sana. (alama 2)

(o) Andika maana **tatu** za neno: kanda. (alama 3)

(p) Andika visawe **viwili** vya nahau: enda kombo. (alama 2)

4. ISIMU JAMII

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali.

Haya ng'ara ... Ng'ara leo! Nguo motomoto. Ng'ara leo kwa bei rahisi. Hamsini hamsini shati. Kuona ni bure. Bure kwa bure. Shika mwenyewe ujionee. Bei nafuu. Bei ya starehe. Haya haya. Usikose mwanangu! Hamsa! *Fifty!* Hamsa! *Fifty!* Hamsa na nyingine.

(a) Bainisha sajili ya mazungumzo haya. (alama 2)

(b) Eleza sifa **nane** za sajili hii kwa kurejelea kifungu hiki. (alama 8)

102/2

KISWAHILI

Karatasi ya 2

LUGHA

Oct/Nov. 2014

saa 2^{1/2}

1. UFAHAMU: (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Afisa wa ukaguzi wa abiria na mizigo alimrudishia cheti chake cha usafiri na kubofya tarakilishi yake kuashiria kuanza kumhudumia mteja mwingine. Duma alikichukua cheti chake cha usafiri kwapupa, kana kwamba anamtarajia mtu kuja kukibwakura. Moyo wake ulitweta na kukisukuma kidari chake kikembe nusura kukipasua. Baada ya kukihifadhi cheti hiki ndani ya mfuko wake mdogo wa kusafiria, alichapuka moja kwa moja hadi chumbani ambamo wasafiri hungojea kuiva kwa safari.

Si kwamba Duma ni mwanagenzi wa safari za Ughaibuni. La! Hasha. Amekia vilele vya anga kwa muda wa miaka isiyopungua kumi sasa, tangu alipochukuliwa kijijini mwao akiwa na umri wa miaka kumi na miwili; mjomba wake anakuja kumtafutia kazi. Kazi aliyopata ilimtia tumbo joto mwanzoni, akataka kutoroka, atokomee kokote kule. Fikiria wewe, ndio sasa umetoka kwenye mbeleko ya mama yako, ubwabwa wa shingo ndio unaanza kukutoka, kisha uje kutoswa kwenye kazi ya kuvuna majani kwenye shamba kubwa la Bwana Mali, majani ambayo unapopata fursa ya kuyatafuna yanakufanya kujihisi kama tiara inayoelea angani! Kisha baadaye upagazwe kazi ya kuyauza majani hayo hayo, pamoja na unga unaohifadhiwa katika vifuko vidogo vya kuvutia, kwenye soko la siri na hata shuleni! Hata hivyo walisema wasemao kwamba papo kwa papo kamba hukata jiwe, na kinolewacho hupata.

Duma alipata walimu, akafunzwa jinsi ya kuyatumia majani na aina mbalimbali za unga ili kuituliza nadhari na dhamiri yake ambayo awali ikimsumbua sana. Polepole ule utu na ulimbukeni aliokuwa nao uliyeyuka,

akatwaa moyo wa jiwe na kuikumbatia kazi hii kwa dhati ya moyo wake, moyoni akijiambia kuwa hayo ndiyo majaliwa yake. "Ikiwa huu si utashi wa Mungu, kwa nini akalituma gonjwa kuja kuwaua wazazi wangu, mmoja baada ya mwingine? Kwa nini akawaacha akina ami kunipoka kidogo kilichobakizwa na matibabu ya wazazi wangu? Kwa nini asimtume mtu kuja kuniokoa nilipoingizwa kwenye biashara hii na mjomba Papa?" Duma alijiuliza maswali haya mfululizo. Hatimaye aliihalalisha kazi yake kwa kusema, "Kazi mbi si mchezo mwema"

Duma alipopata tajiriba ya kutosha kupambana na walinda usalama **wenye macho ya kipanga**, mwajiri wake hakusitakumtumia kwenye safari za kusafirisha shehena kwenye masoko ya ng'ambo. Mara nyingi aliponea tundu la sindano kutiwa mbaroni. Wakati mwingine mashine za ukaguzi ziliweza kunusa shehena yake, akalazimika kulainisha viganja vya maafisa wakuu wa forodha. Kila mara alijiambia, "Hii kazi ni hatari, nikipata pesa za kutosha kuufukuza uhawinde nitang'atuka." Hata hivyo, Duma tayari alikwisha kuwa sikio la kufa. Alikuwa amedidimia katika ulanguzi wa dawa za kulevya, ulanguzi ambao ulikuwa umemwingia kwenye mishipa jinsi dawa zenyewe zilivyokuwa **zimegeuka damu inayokusuma moyo wake**. Badala ya kuacha, yeye na mwajiri wake walizua mikakati mipya ya kusafirisha shehena.

Safari ya leo ilipoiva, Duma alifanya kama alivyoagizwa na mwajiri wake. Asubuhi na mapema alibugia shehena yake, koo ikakubali kuisafirisha hadi tumboni ambapo uchango wake uliombwa kuihifadhi hadi utakapofika wakati wa kuitapika shehena hiyo Ughaibuni. Fungu lililobaki lilitiwa ndani ya begi la kusafirisha, katikati ya nguo. Duma alitarajia kwamba atampata jamaa wake wa kawaida kwenye forodha. Akajiambia kwamba hata asipompata huyo jamaa anaweza kuitoa shehena hiyo hiyo kama kafara kwa maafisa wa usalama. Duma alikuwa na bahati ya mtende kumpata huyo jamaa wake, pamoja na afisa wa usalama aliyejuana naye kwa vilemba, akafanikiwa kupitisha shehena zake bila kujua kwamba yake ya arubaini imefika.

Mara tu Duma alipotua kwenye uwanja wa ndege wa Kamata, Polisi wa Kimataifa walimzingira. Mimweko ya kamera za wanahabari ilitishia kuyapofua macho ya mtumwa huyu ambaye alikuwa sharti auawe kwa kukubali kutumwa. Vikuku viwili vikubwa vilivirembesha viwiko vya mikono yake ambayo aliikabidhi kwa

maafisa hawa kama anayekubali kuwajibikia kosa lake. Nchini mwake mwajiri wake alipiga kidoko alipotazama kadhia hii kwenye runinga. Akasema, "Bloody coward! How could he allow himself to be caught?"

- a) Huku ukitoa mifano **mitano**, onyesha jinsi haki za kibinadamu zilivyokiukwakatika kifungu hiki. (alama 5)
- b) Andika vyanzo **vinne** vya maovu ya kijamii kwa mujibu wa taarifa (alama 4)
- c) "Yaliyompata Duma ni mwiba wa kujichoma?' Thibitisha kauli hii kwa Kutoa mifano minne. (alama 4)
- d) Eleza maana za msamiati ufuatao kulingana na kifungu: (alama 2)
  - (i) wenye macho ya kipanga
  - (ii) zimegeuka damu inayousukuma moyo wake

2. UFUPISHO: (Alama 15)

Soma kifimgu kifiiatacho kisha ujibu maswali.

Suala la jamii kujitosheleza kwa mahitaji ya chakula na lishe ni jambo ambalo halina budi kushughulikiwa kwa dhati. Chakula ni mojawapo ya mahitaji ya kimsingi ya binadamu na kila mja ana haki ya kupata chakula, na si chakula tu, bali chakula chenye virutubisho muhimu. Nchi isiyowakimu raia wake kwa chakula ni sawa na ng'ombe aliyeshindwa kumnyonyesha ndama wake.

Kwa muda mrefu, viongozi wamekuwa wakipambana na tatizo la ukosefu wa chakula. Msimu wa kiangazi unapobisha hodi, watu wengi, hasa wale wahitaji, hupukutika kutokana na mng'ato wa njaa. Japo serikali na wafadhili hutuma vyakula vya msaada kwa jamii zilizoathirika zaidi, chakula hiki huwa kama nguo ya kuazima, na bila shaka ya kuazima haikidhi haja.

Mojawapo ya vyanzo vikuu vya uhaba wa chakula ni kiwango cha chini cha uzalishaji na uhifadhi wa chakula chenyewe. Zipo sehemu nyingi nchini ambazo ni kame. Sehemu hizi hukabiliwa na ukosefu wa maji kwani, ama mvua hainyeshi, au inaponyesha haitoshelezi mahitaji ya mimea. Mimea mingi hujikaukia ikiwa michanga na kudhihaki juhudi za wapanzi. Zipo sehemu katika nchi hii ambazo huenda kwa misimu hata zaidi ya mitano bila kupata zao lolote kutoka mashambani. Hali ikiwa hivi makali ya uhitaji huzidi na wakazi wa sehemu hizi hulazimika kuwa wategemezi kwa majirani na serikali. Wengine wanapokosa chakula kabisa huazimia kula visivyoliwa. Wanaamwa la mbwa baada ya kukosa la mama.

Hali kadhalika, japo zipo sehemu nyingine ambazo hazina tatizo la ukame, mbinu nasi za kilimo husababisha utoaji wa mavuno haba, hivyo kutojitosheleza kwa chakula. Bila shaka wanapopanda ovyo, wanavuna ovyo. Kuna wakulima ambao hupalilia mmomonyoko wa udongo kwa kulima kandokando ya mito, kupanda zao lile lile katika sehemu ile ile ya ardhi miaka nenda miaka rudi, na kutopanda mimea ambayo hukinga tabaka la juu la udongo dhidi ya kumomonyolewa na maji au upepo. Matokeo ya haya yanaweza kutabiriwa; udongo wenye rutuba huoshwa na mashamba kutwaa utasa ambao huzidisha kuzalishwa kwa chakula haba. Wakulima wengine hukaidi wito wa kupanda mimea ambayo hustahimili ukame kama vile mibaazi, mihogo, mtama, ulezi na wimbi. Baadhi ya wafugaji hufuga mifugo wengi ambao hushindwa kustahimili kiangazi. Si ajabu kupata kwamba katika baadhi ya maeneo, mizoga ya ng'ombe na hata ngamia imezagaa kote, tanuri la kiangazi linapofanya kazi yake.

Sehemu nyingine zimebarikiwa kwa ukwasi wa chakula. Hata hivyo, baadhi ya wakazi wa sehemu hizi hawana mwao kuhusu umuhimu wa lishe bora. Wapo wanaodhani kuwa chakula ni chakula, bora tumbo lipate haki. Hawa hula vyakula kama vile viazi, mahindi, na wengine nyama bila kujua wanahitaji vyakula vyenye virutubisho muhimu, yaani, wanga, protini, vitamini na madini. Wapo wanaodhani kuwa protini pekee ni nyama. Hawa hula nyama mawio na machweo, matokeo yakiwa kuambulia magonjwa kama vile shinikizo la damu.

Katika kukabiliana na tatizo la uhaba wa chakula, serikali, kupitia wizara husika, imeanzisha miradi ya kuhakikisha kuwa kuna uzalishaji wa chakula kwa kiwango cha kuridhisha. Visima vya maji na mabwawa yamechimbwa katika sehemu kame ili kunyunyizia mashamba maji. Baadhi ya wakulima wameanzakupandamimea ambayo inapevuka nakutoa mazao haraka. Ipo mimea ya kuatika ambayo hutoa matunda baada ya muda mfupi, hivyo kusaidea kupunguza makali ya njaa. Wafugaji wengine wameanzisha miradi ya kufuga kuku wa kututumuliwa. Hawa hukua na kukomaa kwa muda mfupi na huweza kutoa nyama na mayai. Wafugaji wa kuku hawa huweza kuwauza kununua aina nyingine ya vyakula.

Wakulima pia wanahimizwa kutumia njia za kisasa za kuzalisha na kuhifadhi chakula. Chakula kinapohifadhiwa vyema, hata mvua isiponyesha, raia huweza kujitegemea. Ikiwa maghala ya halmashauri za kuhifadhi chakula nchini hayahifadhi chakula, mara nyingi nchi hulazimika kuagiza chakula kutoka nje kiangazi kinapojiri. Aidha, chakula kisipohifadhiwa vyema huishia kuharibika na kuhasiri wanaokila, ikawa msiba juu ya mwingine.

Ni muhimu kufahamu kuwa jukumu la kupambana na ukosefu wa chakula ni la kila raia. Hali ya kungojea kila mara kulishwa na serikali inatufanya kuwa wategemezi zaidi. Wakulima wadogowadogo ambao huuza vyakula vyao kwa bei ya chini sana mara tu wanapovitoa mashambani wanapaswa kujiasa dhidi ya mazoea haya na kujua kuwa akiba haozi. Wanaoishi katika sehemu zenye vinamasi wasaidiwe kuzitunza sehemu hizi na kuzitumia kwa njia endelevu. Vijana wahimizwe wawaunge wazee mkono kushughulikia kilimo katika sehemu za mashambani badala ya kuhamia mijini kutafuta kazi za ajira ambazo ni haba. Wanaoishi mijini nao wajifunge nira kutumia nafasi walizo nazo kuendeleza kilimo cha bustani.

- a) Fupisha ujumbe wa aya **tano** za kwanza kwa maneno 100
(alama 9,1 ya mtiririko)

Matayarisho.....

Nakala safi.....

- b) Kwa kurejelea aya **tatu** za mwisho, eleza njia **sita** za kukabiliana na uhaba wa chakula. (maneno 85)
(alama 6, 1 ya mtiririko)

Matayarisho .....

Nkala safi .....

3. MATUMIZI YA LUGHA: (Alama 40)

- a) (i) Eleza maana ya silabi. (alama 2)
- (ii) Andika neno lenye muundo ufuatao: (alama 1)
- irabu + konsonanti + konsonanti + irabu
- b) Ainisha vitenzi katika sentensi: (alama 3)
- Ndege yu taabani, hata hivyo anajaribu kujinasua
- c) Geuza sentensi ifuatayo kwa kufuata maagizo. (alama 2)
- Wachezaji hawakucheza mpira kwa sababu ya mvua.
- Anza kwa: Mpira
- d) Andika sentensi ifuatayo katika wakati ujao hali timilifu.
- Dobi huwapigia watu nguo pasi. (alama 2)
- e) Andika sentensi ifuatayo upya ukizingatia kinyume cha maneno yaliyopigiwa mstari. (alama 2)
- Uborawa kazi zao ulifichika baada ya kuanzishwa kwa mradi ule.
- f) (i) Eleza maana ya kirai. (alama 2)
- (ii) Ainisha virai vilivyopigiwa mstari.
- Zana hizi zimeundwa na mafundi wenye ustadi mkubwa.
- g) Kinga ni hali ya kuzuia madhara fulani. Andika maana nyingine mbili za 'kinga'. (alama 2)
- h) Changanua sentensi ifuatayo kwa kielelezo cha matawi. (alama 2)
- Lililimwa vizuri sana.

- i) Bainisha maana **mbili** zinazojitokeza katika sentensi ifuatayo: (alama 2)
Wakimbizi walisema kuwa walitamani kurudi kwao mwaka huo.
- j) Eleza sifa **mbiliza** sauti ifuatayo: **dh.** (alama 2)
- k) Andika sentensi ifuatayo katika umoja. (alama 2)
Hao wenyewe hawakuzingatia mafunzo ya lishe bora.
- l) Tunga sentensi **mojakubainisha** tofauti ya kimaana kati ya **gharama** na **karama**. (alama 2)
- m) Kanusha sentensi ifuatayo: (alama 2)
Wanafunzi waliingia darasani, wakatoa vitabu wakaanza kusoma.
- n) Tunga sentensi **mbili** kuonyesha matumizi **mawili** tofauti ya nukta pacha.
- o) Tumia nomino ya jamii kuwakilisha maneno yaliyopigiwa mstari (alama 1)
Nzige wengi sana walivamia na kuharibu mimea.
- p) Onyesha visawe vya maneno yaliyopigiwa mstari (alama 2)
Washiriki wote walituzwa medali baada ya mchuano huo
- q) Nomino zifuatazo zimo katika ngeli gani?
i) Furaha (alama 1)
ii) Nyasi (alama 1)
- r) Unganisha sentensi hizi ukitumia kiunganishi cha kinyume (alama 2)
Wananchi walikabiliwa na hatari
Wananchi waliendelea kuwaokoa majeruhi
- s) Andika upya sentensi ifuatayo ukianzia kwa yambwa tendwa (alama 2)
Wafugaji waliwakatia ng'ombe wote majani ya mti huo

4. ISIMUJAMII (Alama 10)

- a) Umepewa jukumu la kuwazungumzia vijana wenzako kuhusu umuhimu wa uwekezaji. Fafanua sifa tano za lugha utakayotumia.
(alama 5)
- b) Eleza sifa **tano** za sajili ya kidini (alama 5)

102/2

KISWAHILI

Karatasi ya 2

LUGHA

Oct/Nov. 2015

saa 2^{1/2}

KISWAHILI LUGHA

1 UFAHAMU: (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Siku moja nilifika kumwona babu yangu kule kwetu kijijini bila kumtolea taarifa mbele. Nilipofika nilimkuta amevaa magwanda yake yaliyokula chumvi hadi yakakinai. Alinitazama huku akitabasamu akisema, "Tabia hii ya kuja kwako bila taarifa utaikoma. Ukiendelea hivi utakuja kwenda kwa wakwe wako upate ndio wanakwenda uchi"

Kauli hii ya babu ilinifanya kucheka. Tulisalimiana huku tunapigana pambaja. Harufu ya manukato niliyojirashia asubuhi hiyo ilikutana na kuchanganyika na harufu ya jasho lake. Baadaye tuliingia ndani, tukaketi kwenye makochi yaliyokuwa yameanza kuonyesha dalili za kuchoka. Baada ya kuulizana habari za kimsingi nilitaka kujua alipokuwa nyanya.

"Nyanyako ameenda kumwona jirani yetu mgonjwa. Amepata ajali akitoka mjini alikokuwa ameenda kuwatembelea wajukuu wake. Raha yote ya kuwaona iligeuka karaha." "Alinyamazakidogo, akaguna, kisha akaendelea," Barabarahizi, sijuimwaziita 'haibei', zimewala watu wetu. Huwezi kuwahesabia vidole tena."

Kwa muda nilikosa la kusema. Niliona niubadili mkondo wa mazungumzo. Nilianza kwa kumweleza kuwa mazingira ya kijijini yalipendeza. Kwa kweli mandhari yale ya kijani kote hadi upeo wa macho yalinisisimua sana. Sauti za ndege zilikuwa mfano wa muziki wa chini uliochezwa ili kuyapamba mazungumzo yetu. Mara mojamoya nilitekwa na sarakasi ya jogoo aliyetanua mabawa yake na kukaribia kuzungumza, utadhani ni sauti ya mwanadamu. Nilipokuwa ninamtazama yule jogoo, nilishtukia mkono wa babu ukiushika wangu, akaniongoza nje akisema, "Haina haja kuyamezameza mate. Huyu jogoo ni wako.

Leo tutamfanya kitoweo kwa ajili yako. Najua kule mjini mnakula kuku wa miigizo tu. Faida yao kwa mwili ni duni."

Tulishirikiana kumkamata yule jogoo lakini baada ya muda nilichoka. Moyo wangu ulikuwa unapiga kwa nguvu ajabu. Niliona kisunzi, nikakaa. Nikiwa ninajipumzisha chini ya kivuli cha mpera nilisikia sauti za watoto waliokuwa wamejiunga na babu kumkamata yule jogoo.

Tukiwa tunasubiri chakula cha mchana, niliona hii kuwa fursa mufti kumweleza babu kwamba nilifika kusudi niende naye mjini. Nilipolitamka tu hili alicheka sana. Aliniambia, "Mji ni wenu nyinyi. Sisi watu wa shamba raha yetu ni kufukuzana na kazi hizi za sulubu. Kwenda kukaa mjini na nguvu zote hizi faida yake nini? Nasikia siku hizi huko mjini kuna misongamano ya magari isiyoisha. Kuna haja gani kwenda kushinda kwenye gari kuharibu muda wako kwa sababu ya msongamano? Mimi hapa kwangu nikitaka kwenda kuzitekeleza shughuli zangu sipati kizuizi. Ninakwenda tu."

"Sikiliza babu," nilimwambia, "mji una raha yake. Wingi wa magari ni ishara ya maendeleo. Uwezo wa kifedha wa watu uko juu kuliko wa hapa kijijini. Leo hii mtu akipatwa na dharura ya ugonjwa hapa, kijiji kitafanya takilifu kumfikisha hospitalini. Mjini usafiri upo kila mahali wakati wowote."

"Kule mjini mnadai kuona mwanga na kuujua ustaarabu ila mmenoa," alisema babu, "maisha yenu, afadhali ndege warukao angani. Ni kama mnachupa kutoka upande mmoja hadi mwingine, kana kwamba mnaendeshwa kwa nguvu za mtambo usioonekana. Jamaa hawajuani tena. Mizizi yenu hamuitambui. Mmekuwa mithili ya miti inayopendeza lakini isiyo na mizizi ya kutosha. Upepo hafifu uvumapo inalemewa na kujibwaga chini. Je, huo ndio ustaarabu? Ustaarabu kwetu sisi watu wa hapa kijijini ni mtu kuwaamkua wenzake kila kukicha. Ni kujuliana hali. Ni kuombana kibaba cha unga au kibakuli cha mboga. Tunaishi tukijuana, si majina na sura tu, bali pia hata upishi wetu. Nyinyi mnaishi pasi na kujua majirani wenu. Je, we we hukuona hata kuku wangu hawa wanatangamana?"

Swali hili lilipoachiliwa nilihisi kama aliyetwikwa nanga. Kijasho chembamba kilinitoka. Kwa bahati nzuri meza ilikuwa imeisha kuandaliwa; kipindi cha kupambana mezani kikawadia. Nilipokuwa nikila nilitambua kitu kimoja; yule kuku alikuwa na ladha ya kupendeza, tofauti na tuliozoea kuwala kule

mjini. Ila nililoliona tu ni kuwa alikuwa mgumu kidogo. Nilipokuwa nikilifikiria hili nilisikia sauti ya babu tena.

"Chungaasikung'oemeni. Huyunikukuhasa. Atakusaidiakuimarishameno. Hutakuwa na haja ya kwenda kumwona daktari wa meno. Sisi hapa hata kushiriki chakula kunatukumbusha kuwa kila shughuli ni kazi tosha. Hatuna muda wa kulaza damu." Alichukua bilauri ya maji, akapiga tama, kisha akaendelea kuinyofoa sima yake ya bada.

(a) Huku ukirejelea kifungu, fafania faida *sita* utakazopata ukiishi shamba. (alama 6)

(b) Eleza mtazamo wa wahusika wafuatao kuhusu mji:
(i) msimulizi (alama 3)
(ii) babu (alama 4)

(c) Andika maana ya fungu lifuatalo la maneno kwa mujibu wa taarifa: (alama 1)

kwenda kwa wakwe wako upate ndio wanakwenda uchi

(d) Andika kisawe cha: (alama 1)
Niliona kisunzi

2 UFUPISHO: (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Katika ulimwengu huu tunaoishi wenye hekaheka nyingi, mwanadamu anaendeshwa na maisha mfano wa gurudumu la gari. Kwa watu wenye kufanya kazi katika mazingira ya ofisi ambapo wanaketi mchana kutwa, mazoezi ni muhimu sana. Baadhi ya watu huona fahari wapigapo tai na kuelekea au kutoka kazini kwa gari. Tabia hii ya mwanadamu inamsahaulisha kuwa mwili wake ulidhamiriwa kufanya mazoezi ya viungo kwa kutembea au kufanya kazi zenye kuhitaji misuli kupashwa moto. Watu wengi hawana habari kuwa mazoezi yana faida tele kwao.

Wataalamu wa sayansi wamebainisha kuwa watu wanaoidhiki miili yao kwa mazoezi ya mara kwa mara huishi zaidi kuliko wasiofanya mazoezi. Watu hawa huwa wamo katika hali nzuri ya afya na wenye nguvu kuliko wale ambao hawaishughulishi miili yao kwa mazoezi au kazi zinazohitaji utumiaji nguvu.

Ni dhahiri kwamba mazoezi huchochea kuundwa kwa seli mpya za ubongo. Utafiti wa kisayansi umebainisha kuwa sehemu za ubongo zenye kulisimuliwa kwa mazoezi ndizo hutekeleza jukumu la kukumbuka na kujifunza. Bila mazoezi sehemu hizi zitashindwa kukumbuka au kujifunza maarifa mapya. Vile vile, imethibitishwa kwamba watu wanaoshiriki shughuli zenye kuwahitaji kutumia nguvu hutia fora katika mambo yanayowahitaji kukumbuka. kufanya maamuzi, pamoja na kusuluhisha matatizo.

Hali kadhalika, mazoezi huimarisha siha ya binadamu. Mathalani, matatizo ya moyo yanaweza kukabiliwa kwa kufanya mazoezi ya viungo. Kufanya mazoezi mara kwa mara huufanya moyo kuwa imara na kuuwezesha kutekeleza jukumu lake ipasavyo. Ifahamike kwamba moyo wenye siha huweza kupiga kiasi kikubwa cha damu bila ya juhudi kubwa. Hili bila shaka litamkinga binadamu dhidi ya kulemewa na kazi.

Isitoshe, kushiriki mazoezi au shughuli zenye kutumia nguvu mara kwa mara huweka mwili katika hali nzuri ya kupambana na magonjwa. Utafiti wa kisayansi umeonyesha kuwa shughuli kiasi zinazomhitaji mtu kutumia nguvu, pamoja na upunguzaji wa uzito, na uzingatiaji wa lishe bora, huweza kupunguza uwezekano wa kupata ugonjwa wa kisukari kwa baina ya asilimia 50 na 60. Mazoezi hayapunguzi tu shinikizo la damu, bali pia hatari ya kupata kiharusi. Aidha, kufanya mazoezi mara kwa mara husaidia kudhibiti uzani wa mwili. Mtu anapokula kiasi cha chakula kinachozidi mahitaji yake ya kimwili huweza kujinenepea na kushindwa kutekeleza majukumu ya kimsingi. Mazoezi husaidia kuzichoma kalori zisizohitajika mwilini. Hatua hii, licha ya kusaidia kupunguza uzani, huvisisimua viungo vya mwili. Matokeo ya hay a ni utendakazi wa hali ya juu bila kuchoka. Vilevile mwili unaofanya mazoezi haudorori. Umbo la mtu anayefanya mazoezi hupendeza.

Juu ya hayo, kufanya mazoezi mara kwa mara husaidia kujenga misuli yenye nguvu. Misuli inapokuwa na nguvu tunaweza kulifanya jambo kwa muda mrefu bila kuchoka. Mbali na misuli kuimarika, mazoezi na shughuli zinazohitaji

utumiaji nguvu husukuma hewa na virutubisho kwenye viungo mahususi vya mwili na kuvisaidia kufanya kazi vyema zaidi.

Hali kadhalika, mazoezi husaidia kujenga mifupa. Kadiri binadamu anavyoshiriki katika shughuli kama vile kuruka, ndivyo anavyoiimarisha mifupa yake. Shughuli ya aina hii huipa mifupa uzito ambao unaiwezesha kukua na kujengeka ikiwa na nguvu. Mazoezi pia hukawiza kudhoofika kwa mifupa.

Kunyooshanyoosha viungo nako huchangia kuufanya m^ili kuwa imara na wenye kunyumbuka. Hali hii ya mwili hupunguza uwezekano wa kupata majeraha. Mwili usionyumbuka humfanya mtu ashindwe kutekeleza hata shughuli nyepesi zinazomhitaji kutumia nguvu. Si ibra kupata kwamba kutekeleza shughuli ndogo tu humfanya mtu kupata maumivu.

Utulivu wa akili nao huweza kupatikana kwa kufanya mazoezi. Imebainishwa kwamba kufanya mazoezi kwa angalau dakika thelathini kwa muda wa baina ya siku tatu na tano kwa wiki hupunguza kwa kiasi kikubwa, dalili za unyong'onyevu. Na je, wajua kwamba kufanya mazoezi husaidia kupata usingizi? Mazoezi ni mfano wa bembea inayokutuliza na kukupa usingizi.

Mke ni nguo, mgomba kupaliliwa. Nao mwili wa binadamu, kama mgomba, unahitaji kushirikishwa katika mazoezi ili kuuwezesha kuwa na hamu ya kutenda kazi.

- (a) Kwa kurejelea ay a tano za kwanza, eleza matatizo ya kiafya yanayoweza kupatikana kwa kutofany a mazoezi. (maneno 100) (alama9,1 yamtiririko)

Matayarisho

Nakala Safi

- (b) Fupisha ujumbe wa aya tano za mwisho kwa maneno 80 (alama 6,1 ya mtiririko)

Matayarisho

Nakala safi

3 **MATUMIZIYA LUGHA: (Alama40)**

- (a) Andika sauti zenye sifa zifuatazo: (alama 2)
- (i) nazali ya kaakaa laini
  - (ii) kikwamizo ghuna cha mdomo na meno
  - (iii) irabu ya nyuma, wastani
  - (iv) kiyeyusho cha kaakaa gumu
- (b) Bainisha silabi katika neno: wanyweshavyo. (alama 1)
- (c) Andika upya sentensi ifuatayo kwa kubadilisha nomino zilizopigiwa mstari kuwa vitenzi. Wafanyakazi wote watafanyiwa tathmini ili kupata suluhu ya matatizo hayo. (alama 2)
- (d) Andika sentensi ifuatayo katika umoja.
Mkihifadhi nafaka hizo vizuri maeneo haya yatakuwa na vyakula vya kutosha. (alama 2)
- (e) Andika neno moja lenye mofimu zifuatazo: (alama 2)
nafsi ya kwanza wingi, wakati uliopita, yambwa, mzizi, kauli tendesha, kauli tenda
- (f) Tunga sentensi kuonyesha matumizi yafuatayo ya neno: kama (alama 2)
- (i) kiunganishi
  - (ii) Kihusishi
  - (iii)
- (g) Tunga sentensi yenye kishazi kirejeshi ambacho ni kivumishi. (alama 2)
- (h) Andika sentensi ifuatayo katika hali ya ukubwa.
Nyumba hizo zilizengwa mbali na mji ule. (alama 1)
- (i) Tunga sentensi yenye muundo ufuatao: (alama 2)
nomino ya jamii, kirai kihusishi, kitenzi kishirikishi, kielezi cha mahali
- (j) Andika sentensi ifuatayo kulingana na maagizo. (alama 1)
Chakula kinachozalishwa kwa njia za kiasili kina viinilishe vingi.
Anza kwa: Viinilishe vingi
- (k) Tumia viwakilishi badala ya nomino zilizopigiwa mstari.
Mtalii atazuru mbuga. (alama 1)
-

- (l) Akifisha sentensi ifuatayo:
basi mwanangu akasema daudi hivyo ndivyo tunavyoweza kufikia vision 2030
wewe waonaje (alama 3)
- (m) Unganisha sentensi zifuatazo kwa kutumia kiunganishi cha wakati.
Beti alijishindia tuzo. Beti alishiriki katika utunzaji wa mazingira.
(alama 1)
- (n) Tumia 'kwa' katika sentensi kuonyesha: (alama 2)
(i) sababu
(ii) pamoja na
- (o) Changanua sentensi ifuatayo kwa kielelezo cha matawi.
Mvua ilinyesha tulipokuwa tukilima (alama 3)
- (p) Andika sentensi ifuatayo katika kauli ya kutendewa.
Malik alipuliza siwa akiwa kwa Shaka. (alama 2)
- (q) Onyesha matumizi ya ka katika sentensi ifuatayo:
Mumbi alitia embe kapuni likaiva. (alama 1)
- (r) Andika sentensi ifuatayo katika hali ya mazoea.
Mmomonyoko wa udongo ulipozuiliwa mashamba yalinawiri. (alama 2)
- (s) Tunga sentensi moja kutofautisha maana ya vito na fito. (alama 2)
- (t) Methali: Mzigo wa mwenzio ni kanda la usufi, huambiwa mtu anayezidharau
shida za wengine. Mtu asiyetambua kuwa kuna wengine wanaoweza
kulimudu jambo kuliko yeye huambiwa methali gani? (alama 1)
- (u) Bainisha kiima na chagizo katika sentensi ifuatayo: Mwenyewe alikipenda
kwa dhati. (alama 1)
- (v) Tunatumia kihisishi "makiwa" tunapotaka kumtuliza aliyefiwa,
na.....tunapotaka mtu atupishe.(alama 1)
- (w) Tunga sentensi ya masharti inayoonyesha kwamba tendo lilifanikiwa kwa
sababu ya kufanikiwa kwa tendo lingine. (alama 1)

- (x) Andika nahau inayojumuisha ujumbe ufuatao: (alama 1)
kumzuia mtu kupata kitu japo huna haja nacho
- (y) Shumbi ni kwa udongo,.....kwa chumvi, na.....kwa mtama.
(alama 1)

4 ISIMUJAMII: (Alama 10)

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali.

Mtu I: Wewe njoo hapa! (Kwa sauti kubwa.) Fanya upesi!

Mtu II: (Anakimbia mbio) Naja Sir.

Mtu I: (Anamtazama.) Unajifanya mwerevu?

Mtu II: Hapana Sir ... eh ... afande.

Mtu I: Jina?

Mtu II: Samwel Kibao

Mtu I: (Huku anaandika.) Lete

kitambulisho. Mtu II: Sina hapa Sir:

Mtu I: Huna kitambulisho? Utafanyiwa

booking vipi? Mtu II: Naomba ...

Mtu I: Naomba! Naomba! Unaomba nini? Wazururaji kama nyinyi tunawajua. Mnajidai hamjui kuna curfew. Mnajiponza wenyewe na kuwahasiri wenzenu. Kisha, “Serikali saidia”. Usiniharibie muda wangu. (Akiashiria) Ingia ndani! Utakuwa mgeni wetu leo. Tutakukirimu chakula na chumba. (Anamsukuma ndani)

a) Bainisha sajili ya makala haya (alama 2)

b) Eleza sifa nane za sajili kurejelea makala haya (alama 8)

102/2

KISWAHILI

Karatasi ya 2

LUGHA

Oct/Nov. 2016

saa 2^{1/2}

LUGHA

UFAHAMU:(Alamal5)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.'

Ulimwengu unatakiwa kuzua mbinu za kulitatua tatizo la ufukara ambao ni kikwazo kikuu juhudi za maendeleo. Ufukara unayakabili mataifa mengi yanayoendelea na kuyatosa kwa shida nyingi huku mataifa ya magharibi yakizidi kupiga hatua kubwa za kimaendeleo . tu iliyopo kati ya raataifa yanayoendelea na yaliyoendelea inaendelea kuongezeka kila siku.

Miongoni mwa sababu zinazochangia katika ufukara huu ni pamoja na ufisadi, uongozi turathi za kikoloni na uchurni unaotegemea kilimo ambacho hutegemea mvua isiyokutabirika. Vilevile, mataifa yanayoendelea yana idadi kubwa ya watu inayoupiku uwezomataifa husika. Pamoja na haya, mataifa haya hayana uwezo wa kuwakomboa raia wake kwakatika lindi la umaskini huu unaokithiri. Ukoselu wa elimu na nafasi adimu za kazi hurhan katika tatizo hili

Ni wazi kuwa ufukara una athari hasi kote ulimwenguni. Aghalabu, ufukara huchipuza mabaya. Ni rahisi kuwashawishi wananchi maskini kushiriki katika uhalifu ill kujininasua na kwenye lindi la kimaskini. Udhaifu huu huweza kuzaa mbegu ya kuatika muovu ya ukiwemo ugaidi. Mataifa yaliyoendelea yanatakiwakuyaburai madeni yanayoyadai mataifa yanayaoendeleza njia moja ya kupambana na ufukara, Mataifa haya maskini hutumia asiHmia kubwa ya mapa., kitaifa kuyalipia madeni haya. Half hii imeyafanya mataifa haya kushindwa kujikwamua kuwa kwenye minyororo ya ufukara. Njia nyingine ya kuyasaidia mataifa haya ni kukubali ruzuku za kimaendeleo badala ya mikopo kwa nchi husika.

Mataifa yanayoendelea nayo yanatakiwa kuchukua hatua katika kuwanusuru raia wake kwa kwenye dhiki hii. Ni sharti yaibuke na mikakati kabambe ya kupambana na ufukara. it, na faida kubwa iwapo mataifa haya yataunda sera

zinazotambua ufukara kama tatizo linalozikabili na kuweka mikakati ya kuwaokoa raia wake kutoka kwenye tatizo hili. Piun. mikakati hii ni kuzalisha nafasi za kazi, kuimarisha miundo msingi, kuendeleza elimu inayokutatua matatizo maalumu katika jamii na kupamia viwanda. Kuna pia haja ya viongozi waangalifu ili mfumo wa soko huru ambao unaendelezwa na mataifa yaliyondelca chanzo cha kufa kwa viwanda asilia. Maamuzi yote ya sera za kiuchumi sharti va uhalisia wa maisha ya raia wa mataifa haya.

- (a) Eleza athari za madeni kwa nchi zinazoendelea.
- (b) Kwa nini umaskini unatawala mataifa yanayoendelea?
- (c) Mwandishi anatoa mapendekezo yapi kwa mataifa yanayoendelea katika kutatua la ufukakra?
- (d) Mfumo wa siko huru una mathara gani kwa mataifa yanayoendelea?
- (e) Taja visawe vya maneno yafuatayo kama yalivyotumika katika kifungu.
(alama 3)
  - (i) turathi za kikoloni
  - (ii) kuatika
  - (iii) kuyaburai

2. MUHTASARI: (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Taifa huundwa na watu wanaoishi katika nchi moja na wanaojitambua kisiasa kama watu walio na mwelekeo, maono na hatima sawa. Utaifa hujengwa kwenye misingi ya mapenzi kwa nchi. Utambuzi wa cheo, eneo, hadhi, rangi na hata makabila wanakotoka raia wa taifa moja si chanzo cha kuwatanganisha.

Nchi moja huweza kuundwana watu walio na tofauti chungu nzima zikiwemo tofauti za kikabila, kitabaka na kimawazo. Hata hivyo, watu hawahuwa na kitu mfano wa gundi kinachowaunganisha na kuwafanya kuonea fahari nchi yao. Watu hao huwa na falsafa na imani sawa kama taifa inayoashiriwa hasa na wimbo wa taifa, Hata hivyo haya yote hayawezi kuwafikia katika kiwango cha kuunda ta'ifa.

Uzalendo ndio mhimili mkuu wa utaifa, Uzalendo ni mapenzi aliyo nayo mtu kwa nchi yake. Mapenzi haya humwongoza mtu katika mawazo yake, itikadi yake, matendo yake, matamamc yake na mkabala wake kuhusu nchi na hatima ya nchi yake. Mzalendo hawezi kushiriki katika matendo yanayoweza kuiletea nchi yake maangamizo kwa vyovyote vile.

Mzalendo huongozwa na mwenge wa wema. Mzalendo hawezi kushiriki kwenye shughuli zozote zinazohujumu mshikamano wa kitaifa. Yeye hatawaliwi na ubinafsi wa kutaka kufaidi nafsi yake na ya jamii yake finyu. Matendo yake yote huongozwa na ari ya kuiboresha nchi yake. Anayeipenda nchi yake hujiepusha na ulafi wa kujilimbikizia mali. Yuko radhi kuhasirika mradi taifa lake linufaike.

Utaifa ni niche aali unaopaliliwa kwa uzalendo, kuepuka uchu wa nafsi na taasubi hasi zikuwepo za kikabila na ubinafsi. Hali hii inapofikiwa, hatima ya taifa na mustakabali wa raia wake huwa wenye matumaini makubwa.

a)Kwa maneno 40-50 dondoa sifa kuu za ut aifa (alama 6, 1 y a mtungo)

Matayarisho

Nakala safi

b)Ni nini misingi ya kutathmini mzalendo? (Maneno 60-70) (alama 9,1, y amtitiriko)

Matayarisho

Nakala safi

3.MATUMIZI YA LUGHA: (Alama 40)

a) Tumia nomino yoyote katika ngeli ya 1-I Kutunga sentensi

b) Nini maana ya silabi

Irabu + konsonanti + konsonanti + irabu

c) Tunga sentensi hii upya kwa kufuataa maagizo

wasichana wanaingia darasani kwa harak. (andika kinyume chake)

(alama 2)

d) Tambua kiambishi awali na tamati kati neno:

Alalaye

(alama 2)

- (c) Ainisha vivumishi katika sentensi hii.
Mzee mwenyewe ni mkongwe na amepewa zawadi kwa kuwa shamba lake lilitoa mazao mengi. (alama 4)
- (f) Askari wasipopiga doria wala kushirikiana na raia hawatakuwa wametuhakikishia usalama. (yakinisha sentensi hii) (alama 2)
- (g) "Shughuli yetu itakamilika kesho", mama alimwambia mwanaye Juma (Andika katika usemi wa taarifa). (alama 2)
- (h) Changamua sentensi ifuatayo kwa kielelezo cha matawi.
Mpira ulichezwa tulipokuwa tukipika. (alama 3)
- (i) Dhihirisha matumizi matatu tofauti ya kimaana yatakayotokea kitenzi "ona" kikinyambuliwa katika kirai hiki "ona ndoto". (alama 3)
- (j) Eleza matumizi ya hali za "ka" na "hu" katika sentensi zifuatazo:
(i) Balozi huja hapa kila mara. (alama 1)
(ii) Mpishi alipika, akapakuwa na akagawa chakula. (alama 1)
- (k) Eleza maana mbili zinazojitokeza katika sentensi:
Tuliitwa na baba. (alama 2)
- (1) Akifisha:
Shangazi alimwambia mwanawe njoo nikupeleke kwenu jioni motto aliuiiza kwetu wapi? (alama 4)
- (m) Eleza matumizi mawili ya kiambishi -ji-(alama 2)
- Tunga sentensi hii upya kwa kutumia visawe vya maneno yaliyopigwa mstari.
(alama. 1)
Kiambaza kilimumiza ghulamu alipokuwa akipanda.

**PREFER CALLING SIR OBIERO AMOS @
0706 851 439
FOR QUICK SERVICE**

**ACQUIRE THE FOLLOWING
KASNEB NOTES/REVISION KITS
NOW :**

 **CPA
ATD
CS**

 **CICT
CIFA**

AMOB! SOFT COPY PUBLISHERS
Transparency, Honesty and Accountability Defined

